

KAPRONCZAY KATALIN

**A magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás
a reformkorban és a neoabszolútizmus korában
(1831-1867)**

Budapest,
2004

Bevezetés

A magyarországi szaksajtó- és könyvkiadás fejlődéstörténetének a feltárása, részletes feldolgozása ez ideig csak igen kis helyet kapott a tudományos kutatásokban. A nyomtatásban megjelent kevés számú közlemény csupán egy-egy részkérdéssel, egy-egy kiadványtípussal foglalkozott. A tágabb összefüggéseket is kimutató vizsgálat, tehát az általános művelődéstörténettel, tudománytörténettel, sok esetben a politika- és köztörténettel is kapcsolatban lévő vonatkozások bemutatása még nem történt meg. A fehér foltok eltüntetésére a szakmai tájékoztató önálló, hazai, magyar nyelvű forrásai hőskorának a számbavételével különösen indokolt egy olyan fontos szakterületen mint az orvostudomány.

E téren kezdő dátum az első magyar nyelvű, önálló orvosi folyóirat, az Orvosi Tár indulásának az éve: 1831, az 1867-es esztendő pedig olyan korszakhatár az ország történetében, amelynek szerepe a tudománytörténetben, a művelődéstörténetben is érvényesült.

Indokolt a szaksajtó és a szakkönyvek kiadásának a történetét egymással párhuzamosan bemutatni, és nem csak külön a könyvkiadásra vagy csak külön az időszaki kiadványokra összpontosítani a figyelmet, mivel ez a kettő a valóságban is egymással szoros kapcsolatban, egymásra hatást gyakorolva, egymás információfeltáró funkcióit kölcsönösen kiegészítve alakult, fejlődött.

Munkámban komoly terjedelemben kap helyet a korszak orvos-természettudományi társaságai, egyesületei történetének az ismertetése, mivel fontos kezdeményező, támogató, irányító feladatkört vállaltak magukra az önálló kutatásokon alapuló, magyar nyelvű orvosi szakirodalom kialakulása és fejlődése terén, s itt gyökereznek az első hazai orvosi szakfolyóiratok megindításának a kezdetei.

I. Előzmények

A 19. század első évtizedeinek tudományos életére is rányomta bélyegét az ország politikai helyzetének alakulása. A Martinovics vezette jakobinus-mozgalom elfojtása után a rendőrállam intézkedései a kulturális és tudományos fejlődést is nagy mértékben akadályozták. A szigorító rendelkezések károsan befolyásolták az oktatási intézmények működését, a cenzúra gátolta a kiadási tevékenységet, rendőri intézkedéssel tiltották a társas összejöveteleket, s ezzel lehetetlenné tették még a tudományos célú társaságok, egyesületek megalakítását is. Az egész országot behálózta a titkosrendőrség szervezete, a besúgók még a szigorúan szakmai jellegű megbeszélésekről is tájékoztatták az illetékeseket. A köz- és tudományos életben kötelező latin és német nyelvhasználat hátráltatta a tudományok anyanyelvi művelésének a kialakulását, így a magyar orvosi és természettudományi szaknyelv sem fejlődött még ki.

A tudományok központja elméletileg az egyetem volt, de a bécsi udvar rendszabályai olyan módon alakították az intézmény életét, hogy ez nem csupán a tudományos életet nem volt képes irányítani, de a gyakorlati orvosképzés feladatkörét sem tudta kellőképpen ellátni. A saját tapasztalatokon nyugvó, nem spekulatív vagy szekundér ismereteket tartalmazó orvosi szakírói tevékenységet gátolta az a körülmény is, hogy a klinikai gyakorlatot, az ágymelletti gyógyító tevékenységet szinte lehetetlenné tették a mostoha körülmények, az erre hivatott intézetek hiánya, a meglévők elmaradott, elhanyagolt állapota. Bár az orvos- és természettudományi művek cenzúrázása nem eredményezett olyan látványos és viharos cenzúrai pereket, mint a politikai vagy szépirodalmi műveké, mégis - főként az időszaki sajtótermékek esetében - bénítóan hatott a szakirodalom terjedésére is. Sokszor évekig porosodott a kézirat, mert az előzetes engedély nélkül semmi sem kerülhetett ki a nyomdából. (Pl. Haiszler György: Orvosi munka c. kézikönyvének első két kötetét 1802-ben kinyomtatták, a harmadik kötet pedig csak 35[!] év múlva, 1837-ben kerülhetett az olvasó kezébe – de nem a szerző hibájából.¹⁾

A magyar orvosok szakirodalmi ellátottsága eléggé szegényes volt. Aki tudott idegen nyelvet, és anyagilag is megengedhette magának, az a külföldről behozott szakkönyveket olvasta, a külhoni szakfolyóiratokból képezte tovább magát. Ez azonban csak egy szűkebb rétege volt jellemző. Azok az orvosok, akik szakírói tevékenységet is folytattak, hazai szakfolyóiratok hiányában, nagyrészt külföldön jelentették meg írásaikat.

A magyar nyelvű orvosi szakirodalom hiányát érezte az egész orvostársadalom. Sokan felemelték szavukat, hogy a látszólagos közönyből és tespedtségből kimozdítsák az orvosokat

és tapasztalataik, gondolataik írásban való rögzítésére, nyomtatásban való kiadására ösztönözték őket. Az egyéni felismerés, az ötletek megfogalmazása és a munkára való buzdítás azonban összefogás és intézményes háttér nélkül általában csak ígéretes szép szándék maradt, és a tényszerű megvalósulás elmaradt. Ennek következménye, hogy a 19. század elején alig találjuk nyomát annak az örvendetes lendületnek, amely a 18. században – a felvilágosodás szellemi áramlatának a nyomán – a magyar orvosi szakirodalmat is jellemezte. Nemcsak az volt égető probléma, hogy nem állt rendelkezésre eredeti, magyar nyelvű kézikönyv, de a magyar orvosi szakfolyóiratok hiánya is beláthatatlan következményekkel járt.

Már az 1730-as évektől ismeretesek olyan törekvések, amelyek orvostudományi társaság alapítására és ezzel összefüggésben, orvosi folyóirat kiadására irányultak. A tudományos társaságok fontosságáról majd a későbbiekben részletesen szólunk, ehelyütt csupán megemlítjük azokat a kezdeményezéseket és terveket, amelyek orvosi szakfolyóirat alapítására vonatkoztak.

Az első lapkiadási kísérlet *Fischer Dániel* (1695-1764) felvidéki orvos nevéhez fűződik 1732-ben. Ő orvos-természettudományi társaság alapításával együtt képzelte el a szaklap kiadását. Címe: *Acta Eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbus patrios exponentia* lett volna. A lap nem csupán orvostudományi cikkeket kívánt közölni, hanem – mint az címéből is kitűnik – egyéb természettudományos témákkal foglalkozókat is. A szerkesztési elvek kidolgozásában, az anyaggyűjtésben stb. a német folyóiratok szolgáltak példaképpül. 1730 augusztusából és novemberéből ismert két felhívás a tervezett lappal kapcsolatosan. Az elsőben – *Epistola invitatoria* címmel – *Fischer* a lap szerkesztésének elveit, célkitűzéseit ismertette, a másodikban – *Consultatio ulterior* címmel – már az előfizetőket toborozta és egyéb fontos információt hozott nyilvánosságra. A folyóirat végül is – anyagi és szervezési nehézségek miatt – sohasem jelent meg.²

A következő tervezetet 1802-ben *Winterl Jakab* (1739-1809), *Schraud Ferenc* (1761-1806), *Tomcsányi Ádám* (1755-1831), *Kitaibel Pál* (1757-1817), *Kultsár István* (1760-1828) készítette, akik szintén egy társaság alapításával kötötték volna össze a folyóirat megindítását. Az előzőhöz hasonlóan természettudományi, gazdasági és orvostudományi kutatásokra létrehozott társulást kívántak létrehozni, a kiadvány profilja is ehhez igazodott volna (tervezett címe: *Acta societatis*). Ez sem valósult meg.³

Az első magyar nyelvű, magyarországi, orvosi jellegű – hangsúlyozzuk: jellegű – folyóirat kiadása *Sándorfi József* (1767-1824) kassai orvos nevéhez fűződik. Lapjának megjelente-

tését már bécsi tartózkodása idején előkészítette és bár az első hirdetést e tárgyban 1801. október 27-én közzé tette a *Magyar Kurírban*, maga a lap *Orvosi és Gazdasági Tudósítások* címmel csak 1803-ban látott napvilágot Kassán. *Sándorfi* elképzelése az volt, hogy olyan cikkeket közöl, amelyeket nemcsak a tudós orvosok, hanem a laikus nagyközönség is megért, ezzel a tudományos népszerűsítés ügyét is szolgálni kívánta. A folyóirat sokáig csak a szakirodalmi hivatkozásokból volt ismert, három megjelent számáról tudunk.⁴ Feltételezhető, hogy anyagi okok miatt volt kénytelen – az egyébként hetilapnak szánt – kiadvány megjelentetését megszüntetni.⁵

1821-ben a pesti egyetem orvosi kara gondolt latin nyelvű folyóirat indítására *Acta physico-medica edenda per collegium medicum* címmel, amelyben az egyetem tanárain kívül más orvosok is nyilvánosság elé léphettek volna írásaikkal. A Helytartótanács két ízben is napirendre tűzte a folyóirat ügyét, de végül is anyagi okokra hivatkozva elutasították a betérjesztett kérést.⁶

1828-ban *Rupp János* (1808-1881) intézett felhívást az orvosi karhoz *Acta Hungariae Medicorum* című latin nyelvű folyóirat alapítása érdekében – sikertelenül.⁷

Miután ilyen profilú lap nem létezett Magyarországon, az orvosok a cikkeiket vagy külföldi lapokban, vagy hazai egyéb, általános, tudományos időszaki kiadványban jelentették meg. A német nyelvűeken kívül említésre méltó számú orvosi tanulmányt olvashatunk az *Erdélyi Múzeum* (1814-1818), a *Mindenek Gyűjtemény* (1789-1792), a *Sokféle* (1791-1808), később a *Tudományos Gyűjtemény* (1817-1841) és a *Tudománytár* (1834-1844) című folyóiratok hasábjain.

Ezek közül a legszínvonalasabb orvosi szakcikkek a *Tudományos Gyűjteményben* jelentek meg. Feltételezhetően ez annak köszönhető, hogy szerkesztői között orvosokat is találunk. Közéjük tartozott *Forgó György* (1787-1835) Pest vármegye főorvosa, akinek nemcsak tanulmányai jelentek meg a *Tudományos Gyűjteményben*, de a beérkezett írások szakmai felülbírálatát is elvégezte, ezenkívül a külföldi orvostudományi szakirodalom recenzálása is az ő feladata volt. A *Tudományos Gyűjtemény* évfolyamainak áttekintése nyomán az a kép alakul ki, hogy a lap – bár elsősorban a humán tudományok közlönye volt – elég komoly szerepet játszott az orvostudomány művelése terén. Ezt támasztja alá az adat is, amely kimutatja, hogy számos városi és vidéki orvos volt előfizetője a *Tudományos Gyűjteménynek*.⁸

II. A reformkor és a szabadságharc kora (1831-1848)

a.) Az Orvosi Tár

Az 1825. évi országgyűlés az a politikai határkő, amely a nemesi reformmozgalom kezdetét jelenti, ekkor indult meg az a pezsgő politikai, társadalmi, szellemi élet, amelynek az időszakát reformkornak nevezzük. Bár a reformkor elsősorban a politikai cselekvés időszaka, nem vitatható el, hogy a magyar tudományos élet alakulása szempontjából is nagy fordulatot hozott. A nemzeti irodalom és kultúra a politikai küzdelem hatékony kiegészítője, támogatója lett. A politikusok felismerték, hogy a polgári átalakulás fontos követelménye a műveltség színvonalának emelése. Szinte a korszak jelmondatává vált *Széchenyi Istvánnak a Hitelben* leírt fejtegetése, amely szerint a kiművelt emberfők mennyisége a nemzet igazi hatalma és legértékesebb része. Az 1830-40-es évtized a hazai tudományos és kulturális intézmények megalakulásának az ideje. Emellett megemlítendő az a körülmény is, hogy egyre inkább hangadóvá vált a kulturális és tudományos életben egy olyan réteg, amelynek tagjai ugyan még nagyrészt külföldi egyetemeken tanultak, de mind aktívabb szószólóivá váltak a magyar nyelvű műveltség terjesztésének, fejlesztésének. A politikai és szépirodalmi lapok mellett az 1830-as években további fontos tudományos folyóiratok jelentek meg a *Tudományos Gyűjtemény* kiegészítőjeként, közöttük pl. a *Tudománytár*.

A reformkor újabb lendületet adott az orvostudomány fejlődésének is. A magyar nyelvű orvosi szakirodalom, s ezen belül is a magyar nyelvű szaksajtó, azonban még mindig váratott magára. Ezért volt döntő jelentőségű *Bugát Pál* (1793-1865) és a még pályája kezdetén álló *Toldy (Schedel) Ferenc* (1805-1875) vállalkozása⁹, amikor 1831-ben útjára bocsátották az első magyar nyelvű, önálló orvosi szakfolyóiratot *Orvosi Tár* címmel.

Pontosan nem lehet tudni, hogy eredetileg melyikük ötlete volt folyóirat-alapítása. A szakirodalom általában az akkor már évek óta az orvosi közéletben munkálkodó *Bugátnak* tulajdonítja a kezdeményezést, pedig ismeretes olyan levél 1830-ból, amely azt bizonyítja, hogy *Toldytól* sem volt idegen a gondolat.¹⁰ Egy későbbi megemlékezésében ezt írta:

„... midőn ... az első orvosi folyóiratot megindítandó valék, hírnevével készségesen támogatva, társul csatlakozott hozzám...” – mármint Toldyhoz Bugát.¹¹

Amíg az első szám elhagyhatta a nyomdát, addig az engedélyezés hosszas adminisztratív tortúráján kellett a két szerkesztőnek átvergődnie! A folyóirat megindítása érdekében be-

adott első kérvényre nem sikerült rábukkanni az Országos Levéltárban, az engedélyezési leiratot és még néhány fontos cenzúrai iratot azonban módomban állt tanulmányozni. A folyóirat megindítását az 1830. november 23-i keltezésű, 31208. számú iratban hagyták jóvá. A Helytartótanács – a cenzúra szabályainak betartása mellett – engedélyezte a lap kinyomtatását és terjesztését, „a törvényhatóság által elrendelendő terjesztés tárgyában” azonban negatív választ adott.¹² Az engedély birtokában a szerkesztők 1830 novemberében tudósították az olvasókat lapjuk megindításáról a *Tudományos Gyűjteményben*, egyben a folyóirat tervezett tagolását, rovatait ismertették. 1831 januárjában került az olvasók kezébe az első, rendszeresen megjelenő orvosi szakfolyóirat, havonta egy ív terjedelemben.

A nehézségek csakhamar jelentkeztek, mégpedig teljesen kívülről érkezett probléma, az országba betörő kolerajárvány képében. Az országos járvány leküzdésében minden orvosra szükség volt. Bugát az egyik legkritikusabb helyre – Máramarosszigetre – került. Az emberfeletti munka ellenére egyre terjedt a járvány, az ország fél év alatt több embert veszített, mint a napóleoni háborúk alatt. A szerkesztők kényszerű távolléte egymástól az éppen induló, alakuló lap szempontjából sem volt előnyös, csak levelezés útján tudtak érintkezni. A munka dandárja *Toldyra* hárult, bár a megterhelő orvosi munka mellett *Bugát* is szakított időt a lappal kapcsolatos ügyekre. Ennek jelentős része a lap propagálására, előfizetők gyűjtésére vonatkozott. Ez igen komoly feladat volt, ha figyelembe vesszük azt, hogy az *Orvosi Tár* léte is – hasonlóan a kor egyéb folyóiratahoz – az előfizetők számától és nem utolsósorban rokonszenvénytől, érdeklődésétől függött. *Bugát* Toldyhoz írott leveleiből kitűnik, milyen ambiciózusan gyűjtötte az előfizetőket, keltette fel vidéki orvosok rokonszenvét a lapnak.¹³

A kortárs lapok csakhamar örömmel üdvözölték az *Orvosi Tár* megindítását. A *Hasznos Multságok* több ízben is foglalkozott az Orvosi Tárral; kezdetben elismeréssel, de hamarosan a kritikai hang is megnyilvánult, mégpedig az *Orvosi Tár* egyik fontos feladatát, az orvosi nyelvújítást ostromozták.¹⁴

A kolerajárvány megszűntével *Bugát* visszatért Pestre és újult erővel dolgozhatott a folyóirat szerkesztésén. Beadványokkal ostromolták a Helytartótanácsot, hogy a törvényhatósági terjesztésre megkapják az engedélyt. Arra, hogy mi is volt az a hön áhított törvényhatósági terjesztés, a közigazgatás-történetben találjuk meg a választ.

A Helytartótanács 1770 októberében bocsátotta ki – Mária Terézia dekrétuma alapján – a *Generale Normativum Sanitatis* összefoglaló név alatt ismert jogszabályt, amely az első lépés volt a magyar közegészségügy rendezésére és az egészségügyi közigazgatás megszervezé-

sére. Fontos kiegészítéseket tartalmaz az 1787-es rendelkezés a megyei fizikusok (tisztiorvosok) feladatkörét és jogait illetően. Lényeges változás volt az, hogy ebben az időben váltak a megyei orvosok – a mérnökökkel, számvevőkkel egyetemben – a megyei hatósági szervezet tagjaivá. Ez igen fontos volt, mert a megyei tisztiorvosnak olyan feladatokat kellett ellátnia – különösen járványok idején – amely elengedhetetlenné tette, hogy hatósági közegként, kötelező érvényű intézkedéseket foganatosíthasson a megyében. Még inkább erősítette ezt a törvényes hatalmat az 1787-ben bevezetett országos főorvosi hivatal létesítése, amelynek feladata volt a megyék munkájának összehangolása, központi intézkedések hozatala, sőt 1803-tól kezdve – a Helytartótanács 1803/20.941. számú rendelete alapján – az országos főorvos lett az orvosi könyvek revizora is.

Így érthető, miért tartotta *Bugát* és *Toldy* olyan fontosnak azt, hogy engedélyt kapjanak a törvényhatósági terjesztésre. Ők minden bizonnyal az országos főorvosra és a megyei tisztiorvosokra gondoltak, amikor a törvényhatóság kifejezést alkalmazták. Ugyanis, ha erre megkaphatják az engedélyt, az országos főorvos és a megyei tisztiorvos elrendelhetette volna, hogy minden gyakorló orvos, aki a vármegyék szolgálatában áll, mint állami tisztviselő köteles előfizetni a lapra, hogy szakmai tájékozottsága biztosított legyen. Legalább egy olyan felhívás közzétételét remélték így az országos protomedikustól, amely nyomán fellendül az előfizetés.¹⁵

Céljuk elérése érdekében támogatást kértek a pesti egyetem orvoskarától és dékánjától, ahonnan 1831. november 22-i dátummal levél érkezett a Helytartótanácsához. Bevezetőként elsorolta mindazokat a célokat, amelyeket a folyóirat kitűzött és mindazokat az erényeket, amelyekkel az ügyet szolgálja, majd így folytatta: „... az Orvoskar úgy véli, hogy az Orvosi Tár c. folyóirat mindenképp kiérdemli, hogy a Királyság Törvényhatóságai által a jóságos, ... kerületi előjáróságok (vagy körrendeletek) útján terjesztessék és általuk ajánltassék...”¹⁶

Megnyerték az ügynek az akkori országos főorvost, *Lenhossék Mihályt* (1773-1840), aki nagy tekintélynek örvendett mint helytartósági tanácsos is. Beadványa 1831. november 28-i keltezésű. A szokásos udvarias formulák után kijelenti: „... megerősítem e véleményt, mivel ez a lap az ország orvostudományát, sebészetét s nyelvét gazdagítja, s igen hasznos, s mindenképpen megérdemli, hogy a kerületi hatóságok segítségével terjesztessék és ajánltassék a királyságban.”¹⁷

A következő levéltári irat egy elég rosszul olvasható, többször átjavított, feltételezhetően csak piszkozati fogalmazvány, igen fontos, mert ez a régen kívánt jóváhagyás a törvényha-

tósági terjesztéshez. A dátum hónapjának megjelölése eléggé bizonytalan, feltehetően 1831. december 28. a kibocsátás napja, és az 1831. november 29-i tanácsülés határozatát tartalmazza. Az irat hátoldala jól olvasható, így minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy mit tartalmaz, mert itt a következő tartalmi megjelölés áll: „*Körlevél valamennyi törvényhatósághoz, hogy az Orvosi Tár c. orvos-sebészeti folyóiratot terjeszteni kell*”. Az iratot Lenhossék Mihály országos főorvossal láttamoztatták.¹⁸

A helytartótanácsi engedély teljes szövegét közölte az *Orvosi Tár*, így teljességében ismeretessé válik az említett kézírásban részben olvashatatlan szöveg.¹⁹

Az engedély tehát megszületett, de az eredmény, amit vártak tőle, nem következett be. Az országos főorvos közbelépése a terjesztés érdekében csak a folyóirat második korszakának indításakor, 1838-ban történt meg. Az első folyamat népszerűsítésére csak az erdélyi protomedikus, *Ferentzi József* (1771-1836) tett lépéseket. Ennek bizonyítéka az a két levél is, amelyet az *Orvosi Tár* szerkesztőinek írt.²⁰ A segítőkészség azonban nem sok sikerrel járt, közömböségbe fulladt.

Az Orvosi Tár szerepe az orvosi nyelvújítási mozgalomban

Kezdetben nemcsak anyagi és előfizetési gondokkal küzdöttek a szerkesztők, de elég nehezen találták meg a lapra jellemző tartalmi sajátosságokat, az egyéni hangot is. Ez egyrészt a stílusbeli gyengeségekben mutatkozott meg – a nyelvújítási túlzásokon kívül –, mivel erősen érződött az írásokon, hogy németből, illetve latinból fordították a cikkek döntő többségét. Erre ezért volt szükség, mert csak elvétve találtak olyan szerzőt, aki magyarul írta volna meg a közleményét.

Az orvosi szakcikkek elemzésére, a folyóirat tartalmi jellemzőire a későbbiekben vizsgálatok, itt a magyar orvosi szaknyelv ügyében kifejezett munkásságról szövegek, mivel a folyóirat első folyamatának (1831-1833) jelentősége elsősorban e téren mutatkozott meg és a legélénkebb kortársi visszhangot ez váltotta ki.

A reformkor politikai, gazdasági és tudományos életében egyre sürgetőbbé vált a szabatos anyanyelvi kifejezés lehetőségének a megteremtése. Egyértelműen világossá vált, hogy ha a nyelv – a társadalmi kommunikáció alapvető feltétele – nem fejlődik megfelelően, az a társadalmi haladás gátjává is válhat. Politikai eszközként is kulcskérdéssé vált az anyanyelvűség, kitűnő fegyvernek bizonyult az ország függetlenségének védelmében. Éppen ezért, a magyar

nyelvújítási mozgalomnak erősen politikai jellege is volt. Leglátványosabb eredményeket a nyelvújítók természetesen az irodalom területén érték el, de nem hagyható szó nélkül azon igyekezet sem, amely a különféle tudományterületeken figyelhető meg a 19. század első negyedében, nevezetesen a magyar nyelvű szakterminológia kialakításának az igénye. Ennek a mozgalomnak jelentős fejezete – kudarcai ellenére is – a *Bugát-Toldy* féle szakmai nyelvújítás. A tudományok magyar nyelvűségének szorgalmazása azt a tendenciát is kifejezésre juttatta, hogy – a tudományok eredményeit anyanyelven is elolvastatva a szakemberekkel – nemzetközi szintre hozzák fel a hazai tudomány életet.

A természettudományok és ezen belül az orvostudomány szaknyelvének kialakításánál sajátos szempontokat kellett figyelembe venni. Ugyanis a természettudományok szaknyelvének leglényegesebb közös sajátossága, hogy a legfontosabb tudományágakban külön kell választani a többé - kevésbé zárt terminológiát (az általános szakmai fogalmak, jelenségek elnevezése) és az egyes tudományszakok sajátos tárgyainak, fajainak, csoportjainak megnevezésére, rendszerbe foglalására szolgáló nomenklatúrát. E kettősség összekeverése sok zavart okozott, vitákra vezetett a szakmai nyelv kialakulása kapcsán. A latin nyelvből való kibontakozás során a nemzeti nyelvű tudományok aránylag könnyen megalkották a köznyelv alapján saját nemzeti terminológiájukat. A nomenklatúra teljessége azonban olyan óriási mennyiségű szó megalkotását jelentette, amely a tudomány fejlődésével még egyre nőtt, amit lehetetlen volt követni.²¹

Az orvosi szaknyelv megteremtését sürgette és segítette elő az a körülmény is, hogy *I. Ferenc* 1807-ben kénytelen volt engedélyezni az egyetemen az előadások egy részének magyar nyelven való megtartását. Ez azonban csak papíron lefektetett formáság volt, a valóságban csak elenyésző számú előadás hangzott el magyarul. Az orvosi karon *Rácz Sámuel* (1744-1807) és *Bene Ferenc* (1775-1858) előzték meg Bugátot a magyar nyelvű oktatásban.

Bugát a nyelvészkedést igen korán és elég különös indíttatással kezdte el, hiszen példaképe a magyarul alig tudó *Schuster János* (1777-1836) volt, aki a kémiai szaknyelv magyarításával próbálkozott. *Bugát* nyelvészeti munkásságnak első kézzel fogható eredménye az 1828-ban kiadott *Boncztudomány*-a, amely nem egyéb, mint *Hempel* művének fordítása. Ebben tette meg az első lépéseket a magyar szakkifejezések megalkotására. Következő könyve – ez már nem fordítás – az 1830-ban kibocsátott *Éptan*.

Az igazi előrelépést és erőpróbát azonban az *Orvosi Tár* nyelvezetének a kialakítása jelentette. A folyóirat egyik alapvető célkitűzésének ugyanis az orvosi nyelvművelést tekintet-

ték a szerkesztők. Elgondolásukat így fogalmazták meg: „... *mi orvosok is iparkodjunk a' nemzeti nyelvet komolyabb tanulmányaink' eszközévé tenni ... a' magyar orvosi nyelvet épen úgy kell újra tanulnia, mint tanulta egykor a' deák orvosi nyelvet ...*”²² Kezdetben a kétnyelvűség gyakorlatát folytatták, vagyis a magyarított szakkifejezés mellett a latint is közölték. Ennek a kétnyelvűségnek az eredményeképpen gyűjtötték össze Bugáték a *Magyar-deák és deák-magyar orvosi szókönyv az Orvosi Tár' első két évéhez* címet viselő szótárt (Pest, 1833.), amely jó segédletül szolgál a folyóirat olvasásához.

Bár nagy tábora volt az orvosi nyelv magyarosításának, *Bugát* nyelvművelő tevékenységét igen éles hangon támadták, módszerével nem értettek egyet.

Lovász Imre orvosdoktor (1798-1844) alapos érvek és ellenérvek felsorakoztatásával fejtette ki véleményét a nyelvújítással kapcsolatban. Általában nem ellenezte, hanem az erőltetett, a nyelvileg nem megalapozott szóalkotást bírálta.²³ A rendkívül szigorú, kemény hangú kritika íróját a magyar nyelv szeretete vezette, de olyan szóalkotásokat is pellengérré állított, amelyek idővel meggyökeresedtek a nyelvben, sőt mind a mai napig a szókincs részét képezik.

A leplezetlen hangú kritika, amely egyre gyakoribbá vált, nem szegte kedvét az *Orvosi Tár* szerkesztőinek. Úgy tűnik, tisztában voltak azzal, hogy időnként elvetik a sulykot, mert több ízben hangsúlyozták, hogy a szavak javarészt a köznyelvből vették át, kisebb arányban vannak az általuk létrehozottak. Kettőjük közül *Toldy* volt a megfontoltabb, *Bugát* túlzásaival szemben többször is állást foglalt. Arra a belátásra jutott, hogy minden szót nem lehet visszaadni magyar fordításban, egy olyan élő organizmusba, mint a nyelv, nem lehet erőszakkal bevinni a nem életképes kifejezéseket. Valószínűnek tartja a szakirodalom, hogy szakításuk oka is – amiért *Toldy* 1838-tól nem vett részt a folyóirat szerkesztésében – a nyelvi vitákban keresendő.²⁴

A tárgyilagos, elemző kritika mellett *Toldy* mégis így vonja le a végső konklúziót *Bugát* nyelvújítási tevékenységével kapcsolatban: „... *az irodalmi történetnek kötelessége kimondani, hogy helyesen szólni Révai, szépen Kazinczy, szabatosan Bugát Pál tanították a nemzetet*”.²⁵

Bugát nyelvészkedése csak ellentmondásos véleményekkel jellemezhető. Szándéka azonban elismerést érdemel, az eredmény – az a mintegy 40000 szó, amit összegyűjtött, – vitatható és ezt igen sokan észrevételezték is, mind a kortársak, mind a későbbi nyelvészek, természettudósok. *Szily Kálmán* (1838-1924) 1879-ben így vélekedett: „*Sok régóta ismert, be-*

csületes magyar szó mellett néhány szerencsés, talpraesett ötlet; a többi pedig kificzamított, porrá zúzott és aztán imígy-amúgy összeraggatott magyar szavak szájalomra méltó nyomorékjai”.²⁶

Buzás Győző szerint Bugát „szócsinálásaival ... a magyar nyelvre nagy csapást, az orvosi nyelvre pedig ... káros hatást gyakorolt.”²⁷ Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás* című művében ezt írta a *Természettudományi Szóhalmazról*: „Egész szótárírodalmunk legérdekesebb műve ez; a leghihetlenebb furcsaságoknak és a legkitűnőbb ötleteknek csodálatos zagyaléka.”²⁸

Számos torzszülemény szót alkotott Bugát, ez kétségtelen, de igen sok olyat is, amelyeket fenntartások nélkül adaptált a nyelv és mindmáig használatosak. Pl. adag, adagolni, bonckés, cseppfolyós, dögvész, elülső, fogász, fogászat, gyógymód, gyógyszer, gyógyszerészet, gyógyszertár, hajlam, idült, ízület, izzadmány, kísérlet, látlelet, lob, lobos, működik, mütő, mütét, ragályos, roham, sebész, sebészet, sejt, sipoly, szemcsés, szemész, tüdővész, visszér stb.²⁹

Az Orvosi Tár első folyamának berekesztése

A folyóirat szerkesztői az első pillanattól kezdve anyagi gondokkal küzdöttek, minden eszközt felhasználtak arra, hogy minél több olvasót nyerjenek meg maguknak, mivel az anyagi alapot a lap fenntartásához csak az előfizetőktől befolyt összeg jelentette. A lapban folyamatosan megjelentetett előfizetési felhívás is ezt a célt szolgálta, de erőfeszítéseik nem jártak sikerrel.

1833 áprilisában lemondó közleményt tettek közzé a szerkesztők, amelyben a lap megjelentetésének beszüntetését helyezik kilátásba, ha nem jelentkezik megfelelő számú előfizető.³⁰ A folyóirat első folyamatának befejezését erősíti meg az 1833. évi utolsó füzet *Végszó* című közlése, amelyben a keserű hangú búcsúszavak arra engednek következtetni, hogy akkor, abban a helyzetben lemondtak a folyóiratról, nem tervezték folytatását vagy újraindítását.³¹

Ennek azonban ellentmond az a néhány okirat, amely szintén a Helytartótanácsi Levéltár iratanyagából került ki. 1833 végén vagy 1834 elején írták Bugáték azt a kérvényt, amelyben egy bővített tematikájú változat engedélyezését kérték, és a kiadvány terjesztését postahivatalok útján.³²

A következő – alábbiakban ismertetett – irat 1834-ből származik, amikor már szünetelt a lap. Az első kérvényt 1834. január 27-én írták a szerkesztők, a bővített tematikájú kiadvány ügyében.

A 2936. sz. okirat a Helytartótanács 1834. február 4-i ülésének határozatát terjeszti fel a királyhoz. Eszerint a tanácsülés kedvezően értékelte a kiadók új programját és ennek értelmében a kérést támogatva továbbítja az iratot.³³

A 2378/198. sz. irat 1834. március 7-én kelt Bécsben; címzett a Magyar Királyi Helytartótanács; aláírások: *Johannes Nagy, D. Malonyay, Josephus Russerich, Bánffy Zsigmond*, akik az irat hátoldalának tanúsága szerint a Magyar Királyi Helytartótanács elnöke és tanácsnokai voltak. Ebben az okiratban engedélyezték az újabb kérést.³⁴

Az 1834. április 8-i tanácsülés határozatát a 9732. sz. iratban közölték *Lenhossék Mihály* országos főorvossal, a Helytartótanács orvosi tanácsosával. Őt szólították fel, hogy az érdekelteket tájékoztassa. Mint már szóltunk róla, az országos főorvos hatáskörébe tartozott az orvosi kiadványok cenzúrázása is, ezért külön hangsúlyt fektettek arra, hogy felhívják *Lenhossék* figyelmét, hogy az „... ellenőrzésükről is a magasan előírt szabályok szerint gondoskodjék.”³⁵

Az újabb engedélyek birtokában csak 1838-ban került sor az *Orvosi Tár* új folyamának a kiadására.

Az Orvosi Tár második korszaka (1838-1848)

A folyóirat második folyamának szerkesztőségében személyi változás történt. *Bugát Pál* munkatársa 1838-tól *Flór Ferenc* (1809-1871) lett³⁶, aki nyugodt, csendes természetével jól ellensúlyozta a sértődésekre, vitákra hajlamos *Bugát* hangulatváltozásait. *Toldy* ekkor már inkább az irodalom területén munkálkodott.

Az *Orvosi Tár* alapprogramja változatlan maradt, csak a havi megjelentetést sűrítették, ettől kezdve hetilappá alakultak. A fő rovatokat is megtartották.

Az anyagi fenntartás nehézségei, az előfizetési gondok továbbra is kísértettek. 1839-ben nagy visszhangot váltott ki *Stáhly Ignác* (1787-1849) országos főorvos nagylelkű felajánlása, ugyanis az ország valamennyi megyéje számára megrendelte az *Orvosi Tár*at. Bár a törvényhatósági terjesztésre a szerkesztők már évekkel előtte megkapták az engedélyt, a tulajdonképeni megvalósítás még mindig váratott magára. *Stáhly* sem a hivatalos formát választotta, ha-

nem egyéni áldozatot vállalva igyekezett *Bugáték* elgondolását gyakorlattá tenni. (Korszelem: nagy felajánlások a köz érdekében!)³⁷

Áttérve a folyóirat tartalmi jellemzésére, első benyomásként megállapítható az a különbség, ami az első és a második folyam között felfedezhető. Az első három évfolyamra az útkeresés a jellemző, természetes, hogy sok az olyan megoldás a szerkesztési elveket illetően, amelyeket külföldi lapoktól vettek át. A közlemények nagy része is idegen folyóiratok cikkeinek a fordítása, tömörítvénye volt.

A színvonal az 1840-es években kezdett rohamosan javulni. Egyre kevesebb a külföldi lapokat utánzó manír, mind karakteresebbé válik a folyóirat. A tájékoztatás egyre szélesebb körű lett, rendszeresen referálták a nagy francia és angol orvosi folyóiratokat, beszámoltak az új orvosi eljárásokról, diagnosztikai és terápiás módszerekről, új orvostudományi elméletekről. Nem túlzás az a megállapítás, hogy az *Orvosi Tár* a negyvenes években méltó elődjévé vált az *Orvosi Hetilapnak* és a később egyre kiteljesedő hazai orvosi szakirodalomnak.

A lap egyik programpontja volt, hogy az új orvosi eljárásokról, módszerekről tudósítson. A 19. századi belgyógyászati diagnosztika egyik kulcsfontosságú felfedezése *René-Theophile Hyacinthe Laennec* (1781-1826) nevéhez fűződik, aki 1819-ben tette közzé ismertetését a hallgatózásos diagnosztikával (auscultatio) és az ehhez használt sztetoszkóppal kapcsolatosan. Nálunk ennek a tényleges meghonosítása ugyan csak az 1840-es évek elején *Schöpf-Merei Ágost* (1804-1858) munkássága nyomán valósult meg, de a módszer lényegének ismeretése már előbb megtörtént. A folyóirat több, részletes írásban próbálta a magyar orvosokkal megismertetni a vizsgálati módszer lényegét és meggyőzni őket ennek hasznosságáról a bel-diagnosztikában. Ez hosszú és nehézkes folyamat volt, az első közlemény még 1832-ből való, de a negyvenes évek közepén is szükségesnek bizonyult a sztetoszkóp alkalmazásának a bemutatása.

Sok helyet szenteltek a lapban a járványügyi-közegészségügyi témájú közleményeknek, amelyeknek a sajnálatos járványok adtak aktualitást. Az 1831-32-es években kolerajárvány tartotta rettegésben az országot, így érthető módon a folyóirat is zömmel ezzel a kérdéssel foglalkozott. Részből a megelőzéssel kapcsolatos nézeteket vitatták meg, részből a legkülönbözőbb terápiákat ajánlották. Tudósítottak a járvány terjedéséről, morbiditási és letalitási statisztikákat közöltek, az egészségügyi hatóságok intézkedéseit hozták nyilvánosságra. Ezekben nemcsak a betegekre vonatkozó rendszabályokról volt szó, de a megelőzés érdekében a fertőzött helyről érkező személyekre és árukra is kiterjesztették az elkülönítés és fertőtlenítés köte-

lezettségét. Mindenképpen az a következtetés vonható le, hogy nemcsak a köznép – tájékozatlanságból, tudatlanságból és rettegeből adódó – ellenállása hiúsította meg az egészségügyi szervek intézkedéseit és azok hatásosságát, de az orvosok között sem voltak még tisztázottak a járvány terjedésével kapcsolatos ismeretek. Érdekes megemlíteni, hogy az egyébként elég komoly problémákat előidéző ún. koleralázadással csupán egyetlen mondat erejéig foglalkozott az *Orvosi Tár*.³⁸

A pusztító járványok között előkelő helyet elfoglaló himlő is sok közlemény témája volt. A betegség megelőzésére kezdetben az inokulációt, majd *Edward Jenner* (1749-1823) felfedezése nyomán (1796-tól) a vakcinációt, vagyis a védőoltást alkalmazták. Hasonlóan külföldre, nálunk is nagy ellenállásba ütközött az oltásos módszer bevezetése. Először az orvosokat kellett felvilágosítani, majd az ő segítségükkel a lakosságot meggyőzni az oltás veszélytelen és hasznos voltáról. Bár a hatóságok rendelkezései (1804, 1812, 1813, 1829) kötelezővé tették a lakosság beoltását, ez mégsem volt megoldott ügy, még a 40-es években is téma volt a himlőoltás, majd pedig az újraoltás (revakcináció) kötelező bevezetése. Érthető módon, igen sok közlemény foglalkozott a himlőkérdéssel az *Orvosi Tár* hasábjain is.

A folyóirat – természetesen – minden központi rendelkezést, bevezetendő kötelező érvényű intézkedést, amely az egészségügyet érintette, leközölt. Ezek között kell megemlíteni a gyógyszerterek ellenőrzésére vonatkozó szabályokat³⁹, a törvényszéki orvosokat eligazító ún. boncprotokollum rendjét és az ezt kiegészítő javaslatokat⁴⁰ stb.

Feltétlenül meg kell említeni az *Orvosi literatura* címet viselő referáló rovatot, amely a legfontosabb külföldi folyóiratokat és a megjelenő új könyveket ismertette a hazai orvosokkal. A szakmai ismeretek bővítésének rendkívül hatásos eszköze volt.

Ahogy a folyóirat első évfolyamának jellemzésekor az orvosi nyelv magyar terminológiájának megteremtésére irányuló törekvést emeltük ki, úgy a második korszaknál külön hangsúlyt kell fektetni arra a szerepre, amelyet az orvostársadalmi kérdések megvitatásában, orvosi mozgalmak és orvosi tudományos társaságok fórumaként vállalt magára a lap.

A gyakorlatban az 1837-től működő (hivatalos engedély: 1841) *Budapesti Királyi Orvosegyesület* üléseiről rendszeresen tájékoztatott az *Orvosi Tár*, ülései jegyzőkönyvét nyomtatásban nyilvánosságra hozta. Miután az *Orvosegyesület*nek nem volt sajtóorgánuma, ezt a feladatot 1842-től hivatalosan is magára vállalta a lap. Az 1841-ben munkához látó *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nagygyűléseiről* és munkálatairól is tájékoztatott a folyóirat – bár nekik volt önálló kiadványuk is. Szintén 1841-ben alapították a *Királyi Magyar Természettu-*

dományi Társulatot, saját lap hiányában szintén az *Orvosi Tár* vállalta, hogy tudósít a Társulat életéről is.

A sorra alakuló vidéki orvos-egyesületek szintén rendszeresen hallatták hangjukat a folyóiratban. Egyaránt beszámoltak az üléseiken elhangzott tudományos előadásairól, az orvostársadalom egészét érintő kérdésekben tett javaslatokról, sok esetben az *Orvosi Tárra* vonatkozó kritikái vagy elismerő véleményekről.

Az orvostársadalmat érintő reformok szükségességét hangoztató írások jelentős része az orvosképzés megreformálását taglalta, beleértve az általános tanterv korszerűsítésének az igényét, a magyar nyelvű oktatás bevezetésének a fontosságát, a sebész és orvosdoktor megkülönböztető kategória megszüntetését. Az orvosok egyre gyakrabban adtak hangot abbéli elégedetlenségüknek is, hogy – miután államilag szentesített orvosi díjszabás nem volt – megélhetési feltételeik bizonytalanok, esetlegesek. Ebből adódóan társadalmi megbecsültségük sem az elvárható. Ugyanilyen problematikus volt az állami orvosi nyugdíjalap hiánya is. Az öreg, beteg orvosok illetve özvegyeik, árváik megsegítését célzó alapítvány első ízben – hivatalos formában – 1840. július 25-én került az érdeklődés középpontjába.⁴¹ Az orvosi nyugdíjintézet létrehozásának a szükségessége folyamatosan arra ösztönzött, hogy javaslatokat, tervezeteket, konkrét, paragrafusokba foglalt alapszabályokat terjesszenek elő megvitatásra a lap hasábjain.⁴²

Az 1848-as forradalmi események nem kerülték el az *Orvosi Tár*at sem. Önálló tanulmányt kellene szentelni az 1848-as kötetek elemzésének, hiszen a legapróbb részletig nyomon követhetők mindazok a történések, változtatások, viták, amelyeknek hű tolmácsolója lett a lap. Abban az esetben, ha mint az orvosi közélet orgánumát tekintjük a folyóiratot, minden kétséget kizáróan az 1848-as kötetek jelentik a működés csúcspontját.

Az *Orvosi Tár* – mondhatni – kezdetektől fogva foglalkozott a szakkönyvkiadás gondolatával is. Itt nemcsak az orvosi szöszedetről van szó, amely mintegy a folyóirat mellékleteként, annak segédleteként állt össze.⁴³ Már a folyóirat megindulásakor tervbe vette a szerkesztőség, hogy az ország orvosainak név- és címtárát rendszeresen ki fogják adni. Ezt a rendkívül fontos összeállítást önerőből nem tudták elkészíteni, a megyei főorvosok segítségét kérték hozzá. Ez az együttműködés – mint annyi egyéb támogatás is – mindig elmaradt, ezért újabb és újabb figyelmeztetést, felszólítást, kérelmet tettek közzé a lapban ennek érdekében. A döntő lépést ismét *Stáhl Ignác* országos főorvos tette meg, aki – Fejér megye főorvosaként is – elsőként készítette el megyéje schematismusát. A jó példa munkára buzdította a többi megyei

főorvost is, mert 1840-ben kiadták a rég tervezett összeállítást a *Magyarországi orvosrend névsora* címmel. A második folyam megindításakor voltak olyan elképzelések, hogy a nyomtatási költségek kifizetése után fennmaradó pénzből orvosi szakkönyveket tudnak kiadni. Ehhez a tervükhöz anyagi segítséget reméltek a szerkesztők az Orvosegyesülettől is.⁴⁴ Ez a koncepciózus elgondolás azonban csak terv maradt.

1848 decemberében adták ki a folyóirat utolsó kötetét. További megjelenését – minden valószínűség szerint – a fegyveres harcok megindulása, illetve a szerkesztők más irányú elfoglaltsága akadályozta meg. A szabadságharc bukása után mindkettőjüknek vissza kellett vonulni a közéletől, nyilvánvaló, hogy nem kaptak volna engedélyt a lap további kiadására. Fellelkes találgatásokba bocsátkozni azt illetően is, hogy képesek lettek volna-e a megújulásra, a korszerűsítésre, melyet az 1847-48-ban megjelent olvasói kritikák számon kértek tőlük. Útkeresése, botladozásai, hibái ellenére sem vitatható azonban el az az úttörő szerep, amelyet a folyóirat magára vállalt az 1830-40-es évek orvostudományi tájékoztatásában.

b.) Magyar Orvos-Sebészeti s Természettudományos Évkönyvek

Figyelemre méltó színfolt az 1840-es évek magyar szaksajtójában a rövid időre feltűnő második orvosi folyóirat. A mutatószámot még 1842-ben adta kézbe a szerkesztő *Schöpf-Merei Ágost*. Ezt a tervezetet kollegiális hangon üdvözölte *Bugát az Orvosi Tárbán*.⁴⁵

1844-től került az olvasók kezébe a kezdetben havi, majd negyedévre tervezett periodicitású folyóirat. Ekkor azonban már olyan kritikának is teret engedett *Bugát*, ami sem igazságosnak, sem kollegiálisnak nem nevezhető, sőt buzdítást sem tartalmazott az induló lap szerkesztője részére.⁴⁶

Schöpf-Merei nem is hagyta szó nélkül az igazságtalan bírálatot, amely több helyen igen bántó élel fordult a kifejezési formáját, saját profilját kereső lap ellen.⁴⁷

Bár az előfizetési felhívást már közzétették a következő évfolyamra, néhány héttel később, 1846. március 22-én *Schöpf-Merei* bejelentette, hogy beszünteti lapja megjelenetését, arra hivatkozván, hogy több magyar orvosi folyóirat párhuzamos kiadására még nem érett meg a magyarországi helyzet.⁴⁸

Lehetséges, hogy *Bugáték* féltek a konkurenciától, attól, hogy elvesztik szerzői gárdájukat – az 1842-től a Budapesti Királyi Orvosegyesület tagjaival kibővült szerkesztőséget – és az olvasókat, hiszen még akkor is állandó küzdelmet kellett vívniuk az elegendő számú előfize-

tóért. Nem tudjuk lemérni, hogy ez valóban bekövetkezett volna, hiszen *Schöpf-Merei* terve az volt, hogy lapja nem marad meg általános tartalmú orvosi folyóiratnak, hanem a gyermekgyógyászat orgánumává akarta azt fejleszteni, ahogyan az 1845 augusztusában megjelent egyetlen próbaszám jelezte a tematikaváltást. Tervezett címe *Magyar Orvos-Sebészi Évkönyvek a gyermekgyógyászat körében* lett volna.

c.) A hazai orvos-természettudományi társaságok megalakulásának külföldi előzményei, példaképei

Az orvostudományok szempontjából oly igen fontos orvosi társaságok, egyesületek gyökerei a 17. században keresendők. Az első kezdeményezéseknek a különféle akadémiákat tekinthetjük, ilyen pl. a római *Accademia dei Lincei*, a firenzei *Accademia del Cimento*, a párizsi *Académie des sciences* (1666), a londoni *Royal Society* (1645), a schweinfurti alapítású *Academia Naturae Curiosorum* (1652), amely utóbbi az orvostudományokkal is behatóan foglalkozott.

A kifejezetten orvostudományi kutatásokat végző egyesülések közül meg kell említeni az *Académie royale de chirurgie*-t (Párizs, 1731), a *Société royale de médecine*-t (Párizs), a *Royal Medical Society*-t (London, 1737), a *Medizinisch-Chirurgische Gesellschaft*-ot (Berlin, 1810.) és a hazai orvosok által igen jól ismert és tisztelt jénai *Versammlungen deutscher Naturforscher und Aerzte*-t (1822).⁴⁹ A példa tehát adott volt, mely szerint ezek az egyesületek tudományos előadásokat szerveztek, folyóirat- és könyvkiadással foglalkoztak, könyvtárakat szerveztek. Magyarországon elsősorban a német tudományos társaságok szervezeti élete volt ismert, a tervek megfogalmazásánál, a megvalósult társulások működését illetően befolyásoló szerepük volt.

A valóra nem vált folyóirat alapítási tervek ismertetésénél említettük, hogy ezek minden esetben tudományos társaság létrehozásához kapcsolódtak, így e helyen nem soroljuk fel ismételtén ezeket a hazai kezdeményezéseket.

Kedvező változás a reformkorban következett be. A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása nyitotta a sort, majd egymás után alakultak meg a különféle egyletek, egyesületek (*Nemzeti Kaszinó, Kisfaludy Társaság, Ipar-egylet, Gazdasági Egylet* stb.), amelyekben lehetőség nyílt a tudományos szellemi élet fejlesztésére is. A különböző szűkebb szakterületek is létrehozták a maguk tudományos társaságát, így az orvosok és természetbúvárok is.

d.) A Budapesti Királyi Orvosegyesület

Az orvosi szakmai ismeretek fejlesztése terén a legkiterjedtebb munkát a *Budapesti Királyi Orvosegyesület* végezte. Megalakulását ösztönzően befolyásolta az a körülmény, amelyet az (egyetemi) orvosi kar tagjainak magatartása, közömbössége teremtett. A gyakorló orvosok továbbképzését, tudományos tájékoztatását az egyetemnek kellett volna ellátnia, ezt a feladatot azonban elhanyagolta a kar. (Itt meg kell említeni azt a szabályt, amely szerint az [egyetemi] orvosi kar tagja lehetett minden oklevéllel rendelkező orvos – nemcsak az aki oktatott –, bizonyos formáságok lebonyolítása és a tagdíj fizetése után.) Az egyetem – bár nem látta el a szakmai továbbképzés irányítását – messzemenően ellenezte a gyakorló orvosok tudományos társaság alapítására irányuló törekvéseit.

1837. október 2-án *Mokossinyi Mihály* orvosdoktor lakásán 16 pesti és budai gyakorló orvos „a tudomány és kartársiasság ápolására, önmaguk továbbképzésére” megalakították a gyakorló orvosok tudományos egyesületét.⁵⁰ A következő ülésen (október 7-én) már 36 fő volt jelen, ekkor ismertették a *Tessényi Zsigmond* (1798-1859) és *Eckstein Frigyes* (1803-1859) által készített alapszabály-tervezetet. Jó ideig „illegálisan” működtek, hiszen a hivatalos engedélyezés csak évek múltán történt meg. 1838 februárjában reagált először a hatóság a beadott kérvényre, eszerint a Helytartótanács – kedvező véleményt mellékelve – felterjesztette a kérést a magasabb fórumhoz. A hosszú nyúlt engedélyeztetési procedúra végül is 1842 márciusában ért véget, amikortól a Helytartótanács 6184. sz. rendelkezése értelmében hivatalosan is működhetett az egyesület. Az egyetemi tanárok, az orvosi kar tagjai tüntetően távolmaradtak az ülésekről, még a hivatalosan meghívott *Bene Ferenc* (1775-1858) sem jelent meg, és levélben óva intette a tagokat attól, hogy amíg nincs engedély, üléseket tartsanak. Jellemző erre az ellenségeskedő hangulatra, hogy volt olyan ülés, amelynek a jegyzőkönyvét többen nem merték aláírni, ne hogy a kar haragját magukra vonják. További ellentétet jelentett, hogy sebészek nem lehettek az orvosegyesület tagjai. (Ők 1841. február 8-án alapították meg egyesületüket.) Idő múltával enyhült az ellenséges viszony az orvosi karral, *Lenhossék Mihály* protomedikus tette meg az első lépést, amikor támogatásáról biztosította a fiatal orvos-társaságot. 1843-ban tört meg a jég és egyszerre három egyetemi tanárt is felvettek a tagok közé: *Balassa Jánost* (1814-1868), *Rupp Nepomuk Jánost* (1808-1881) és *Sauer Ignácot* (1801-1863). Ezzel mintegy feloldódott az „ösellentét” a gyakorló orvosok és az egyetemi professzorok között. 1843 őszén *Balassa* már előadást is tartott az egyesületben plasztikai műtéteiről.⁵¹

Az első években szinte kizárólagosan egy-egy érdekes kóresetet ismertettek az előadók, amelyhez a hallgatóság saját gyakorlatából kiegészítéseket fűzött. Ingyenes tanácsadással is foglalkoztak, a betegek ambulanciaszerűen felkereshették az egyesületet, ahol megvizsgálták és tanáccsal látták el őket. Ez a szolgáltatás azonban idővel megszűnt és csak a diagnosztikailag nehezebb esetekkel foglalkoztak. A gyakorlati munka segítésén kívül az egyesületnek egyre komolyabb szerepe lett a szakirodalom fejlesztése, serkentése területén.

Saját folyóirat alapításának a tervével több ízben találkoztunk a társulat életének tanulmányozása folyamán. Első alkalommal ezt 1841-ben, a január 16-i ülésen vetette fel *Schlesinger Ignác* (1810-1849). A kiadványban a tagság dolgozatait, elhangzott előadásait akarta közzélni. *Flór Ferenc*, aki ekkor már *Bugát* oldalán az *Orvosi Tár* szerkesztője volt, bizonyos főkig érthető okok miatt, ellene volt a tervnek. Félt, hogy az *Orvosi Tár* érdekeit, létét veszélyeztetné egy konkurens lap. Ellenérvei között felsorakoztatta mindazokat a nehézségeket, amelyek a lapalapítással és szerkesztéssel felmerülhetnek (anyagi problémák, engedélyezési bürokrácia, megfelelő számú és színvonalú írás összegyűjtése stb.). A tagság ennek ellenére lelkesen fogadta az ötletet, és némi tanácskozás után elhatározták annak magvalósítását. Az általános lelkesedés azonban nem volt elegendő, az egyesületi folyóirat sosem indult meg. Ki kell emelni azonban azt a tényt, hogy a tervekben egyhangúlag a magyar nyelvet határozták meg a lap hivatalos nyelveként. 1846-ban került ismét napirendre a saját folyóirat kérdése. Az egyesületi bizottság azonban – a terv fontosságát elismerve – a nehézségekre hivatkozva elvetette a javaslatot.⁵²

Kezdetektől fogva törekedett az egyesület a szakkönyvkiadás elősegítésére is; ennek bizonyítéka az alapszabályzat bizonyos pontjaiban található meg.

„23.§ Az első titoknoknak átadott és beiktatott kéziratok a választmány ítélete alá bocsáttatnak, kik azoknak belső értékéről és velejéről és előkészítő ülésben mondják ki véleményüket. A választmányi tagok ... gondoskodnak a kinyomatandó egyesületi dolgozatok rendbeszedéséről, ítélnék szóval vagy írásban az egyesülethez beküldött munkákról, s a nyomtatásra szánt irományok tökéletesítéséhez kitelhető erővel járulni igyekezendnek.”

„30.§ Helyt találnak ezen ülésekben a tapasztalásból merített szó- és írásbeli közlések ... A jelesebb új munkák kivonatban közöltetnek.”

„42.§ Valamint egy részről az egyesület benső életét az ülések tartják föl és segítik elő, úgy másoldalról külső életét munkálatok kiadása által nyilvánítandja az egyesület. A munkálatok kiadásában sem időtül, sem a tárgyak mennyiségétől, hanem egyedül azok benső értékétől ve-

zérelltetvén az egyesület, minden jeles művet még akkor is ... közzé fog tétetni, ha az ... nem épen valamelyik tagtársától származnék is.”

„43.§ Minekelőtte az egyesület munkálatai, vagy az egész egyesületet érdeklő tárgyak folyóiratok által közöltetnének, arról előbb az egyesületet értesíteni s egyszersmind megegyezését is kikérni szükséges.”⁵³

Az Orvosegyesület 1843-ban írt ki először pályázatot. *Munkácsy Miklós* aradi kórház-igazgató főorvos 6 aranyat küldött és kérte az egyesületet pályázatot hirdetni a következő témában: „*Melly kór alakban tűnik föl, főképp a bujakór honunk pór népe közt s melly eszközökkel volna terjedése gátolható?*” A határidő 1845. május 15-e volt, de a pályázat eredménytelen maradt, nem érkezett be dolgozat. A megnyert összeget *Munkácsy* még 12 arannyal megtoldotta, és az egyesület pénztárában hagyta, a tagokat pedig adakozásra szólította fel, hogy megfelelő anyagi alap gyűljön össze a megírandó orvosi munkák jutalmazására.

Talán ez is egyik indítéka volt *Jankovich Antalnak* (1799-1886), amikor az egyik ülésen szigorú szavakkal feddte meg tagtársait, hogy nem elég aktívak az írás terén. Nemcsak az önálló munkák megírásában mutatkozik meg ez a nemtörődömség, de a két orvosi folyóirat (az *Orvosi Tár* és a *Magyar Orvos-sebészi s Természettudományi Évkönyvek*) is csak vegetál cikkek hiányában.⁵⁴

Az egyesület által kiírt pályázatok az 1860-as években váltak eredményessé, a tulajdonképpeni kiteljesedés pedig csak az 1880-as évektől következett be.

Az *Orvosegyesület* szakmai hozzáértését és tekintélyét más társaságok és szervezetek is igénybe vették, azaz az általuk meghirdetett pályázatokra beérkező dolgozatok szakmai felülbírlását az *Orvosegyesület* tagjaiból létrehozott bizottság döntésére bízták. (*Magyar Orvosok és Természetvizsgálók, Természettudományi Társulat* stb.) Az első ilyen jellegű közreműködésre a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* kérték fel az egyesületet. Az 1843-ban, Temesvárott tartott vándorgyűlésen 58 aranyat ajánlottak fel a váltólázi munkának, s bírálónak felkérték az *Orvosegyesületet*, sőt a jutalomra szánt összeget is az egyesület gondjaira bízták. A bíráló bizottság tagjai: *Eckstein Frigyes, Flór Ferenc, Sauer Ignác, Schlesinger Ignác, Wagner Dániel* voltak. A határidő lejártával a díjat *Bittner Imrének* ítélték oda *A Bánság poszlázairól* című munkájáért.

Itt jegyzendő meg, hogy az alapításkor kitűzött cél – a tagok szakmai ismereteinek bővítése és a tapasztalatok kicserélése - érdekében egy igen gazdag, sokirányú tájékozódást biztosító könyvtárat is létrehozottak. Az alapítás *Stessel (Szelényi) Lajos* (1794-1888) nevéhez fűző-

dik, aki 1842. október 11-i keltezésű levelében ajánlotta fel a könyvtár alapját képező 1500 (az *Orvosegyesületi* jegyzőkönyvek szerint 2500) kötetet magánkönyvtárából. A gyűjtemény ajándékozás, csere és csekély mértékű vétel alapján gyarapodott; állománya az 1940-es évek végén kb. 70.000 kötet könyv, valamint folyóirat, disszertáció és különnyomat volt.⁵⁵

Az *Orvosegyesület* első évtizedének történetét, eredményeit áttekintve bizton állíthatjuk, hogy következetesen kialakították a működés kereteit, főbb formáit és ebben fontos helyet foglalt el a magyar orvosi szakirodalom fejlesztése, annak minden eszközzel való segítése.

e.) Magyar Orvosok és Természetvizsgálók

A *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* néven ismertté vált tudományos társulás első nagygyűlését 1841-ben tartotta Pesten.

Létrejöttének körülményeit kutatva érdekes összefüggésekre derül fény a különböző orvos-társaságok, orvosi körök egymáshoz való viszonyát illetően. Nevezetesen, a csaknem azonos időben alakuló orvosi társaságok létrejöttét az orvostársadalmon belül feszülő ellentéteknek, szakmai és tekintélyelvi villongásoknak is köszönhetjük.

A *Budapesti Királyi Orvosegyesület* megalakításának történetét bemutatva elmondtuk, hogy az kifejezetten a gyakorló orvosok egyesítésére jött létre, szinte az egyetemi kar orvosainak ellenében. Ennek ismeretében érthetővé válik *Bene Ferenc* (1775-1858) és *Bugát Pál* indítványa 1840-ben egy újabb orvosi társaság létrehozására. Kezdetben ugyanis kizárólag az orvosokat összefogó társaságot kívántak alapítani, a természettudományok egyéb ágainak művelése már csak a meginduló társasági munka folyamán kapott helyet. *Bene Ferenc* 1840. június 25-én, mint újonnan megválasztott dékán az ország orvosainak összefogását sürgette a tervezett vándorgyűlések révén. *Bugát* már konkrét tervvel állt elő, amelyben nyíltan kimondta, hogy csakis az orvosi kar tagjai vehetnek részt az üléseken és a munkálatokban.⁵⁶ További elgondolása szerint a vándorgyűlések összefognák a vidéki városokban már sorra megalakult orvosi társaságokat is. Ebben a kérdésben is rivalizálni akartak a *Budapesti Kir. Orvosegyesülettel*, hiszen *Wachtel Dávid* már 1839-ben hasonló feladatkört szánt az Orvosegyesületnek, amikor az *Orvosi Társban* kifejtette azon elképzeléseit, hogy az Orvosegyesületet országos központtá, mintegy „anyaegyesületté” fejlesszék, amely irányítja a vidéki orvostársaságok munkáját.⁵⁷

Kifejezetten orvosokat érintő kérdések megvitatását javasolta az a programjavaslat is, amely a *Pesti Hírlapban* jelent meg.⁵⁸ Ez egyrészt érdekvédelmi problémákat vet fel (az orvosok díjazásának megnyugtató rendezése), részben szakmai kérdések reformját (az orvosképzés reformja a gyakorlati ismeretek fejlesztése érdekében, a korszerűtlen seborvosképzés megszüntetéséért, a sebészet oktatása legyen az orvosképzés egyik szakága, stb.).

Amikor az első vándorgyűlést meghirdették, már nemcsak orvosokat hívtak meg, hanem mindenkit, aki a természettudományok iránt érdeklődött.⁵⁹ Első ülésüket 1841. május 29-én Pesten tartották. Ekkor olyan alapszabályokat szavaztak meg, amelyeken a későbbiek során sem kellett lényegesen módosítani, csupán kiegészítő pontokat fűztek hozzájuk. Amíg első, önálló kiadványuk nem jelent meg, a napilapokat is igénybe vették, hogy beszámoljanak az üléseken elhangzottakról.⁶⁰ Az engedélyeztetést illetően szerencsésebbek voltak az Orvos-egyesületnél, hiszen két év múlva, 1843. november 21-i dátummal érkezett meg az engedélyező irat.⁶¹ A társulat vállalt feladatai, tervei között egyenértékű volt a szakismeretek fejlesztése, terjesztése, ennek érdekében a kiadási tevékenység, pályázatok meghirdetése, valamint az orvosi érdekvédelmi törekvések támogatása, továbbá az ország egészségügyi helyzetének törvényes keretek közötti rendezésére irányuló munkálatok összefogása.⁶² Ebben nagymértékben különbözött az Orvosegyesülettől, amely az érdekvédelmi kérdésekben való részvételt mindig következetesen elhárította magától. A vándorgyűléseken elhangzott előadások nyelvét a magyart határozták meg - „*Diplomatikus nyelve gyűléseinknek a magyar, ezen vitetvén jegyzőkönyveink is*” -⁶³ és valamennyi kiadványuk magyar nyelvű volt.

A vándorgyűlésekhez szorosan kapcsolódott a kiadási tevékenység. Valamennyi vándorgyűlés anyaga megjelent nyomtatásban, e kiadványukban az ülések jegyzőkönyvét és az elhangzott előadások szövegét tették közzé. Itt említjük meg a helytörténeti köteteket, bár ezek nem mindig kapcsolódtak az orvosi szakterülethez, hiszen rengeteg földrajzi, geológiai, régészeti adatot is közöltek, de tartalmilag igen értékesek. Ezek a *Természetvizsgálók* vándorgyűléseinek adott helyszínéhez kapcsolódtak, a vándorgyűlést rendező város, megye leírását tartalmazták. Elképzelhető, hogy ez adhatta az ötletet ahhoz, hogy a későbbiek során olyan intenzíven szorgalmazták az orvosi helyleírások megyénkénti összeállítását. Évkönyveik megszerkesztését is gondos munkával végezték, a nyomtatásra kerülő írások lektorálására bizottságot hoztak létre. Az első ilyen munkaközösség elnöke *Bene Ferenc* lett, tagjai *Bugát Pál*, *Flór Ferenc*, *Jankovich Miklós*, *Pólya József*, *Balogh Pál*, *Frivaldszky Imre*, *Jedlik Ányos*, *Nendtvich Károly*, *Wagner Dániel*, *Gerenday József*, *Gömöry Károly*, *Petényi József* voltak.⁶⁴

Néhány évvel később a kötet szerkesztői intézkedést kértek a következőkben: minden elhangzott előadás szövegét, megfelelő külalakkal formába öntve még a helyszínen adják le a szerzők, mert ez időnyerés és a postaköltséget is megtakarítják ezáltal. Másik fontos kérdésként vetődött fel, hogy a tagság engedélye nélkül az előadók egyéb folyóiratokban ne közöljék előadásaik szövegét, mert ez sérti az évkönyvek érdekét (prioritás) és kisebbiti a kötetek kellenőségét.⁶⁵ Mint az első szerkesztőbizottság névsorából láttuk, tagjai csaknem teljes mértékben orvosok voltak, ezért indokolt volt, hogy később, a szakosztályi tagolódásnak megfelelően, más területek szakembereit is bevonják a szerkesztői-lektori munkába. Így került be a bizottságba 1846-ban *Petényi Salamon, Henszlmann Imre és Hanák János*.⁶⁶

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek anyagát átnézve megállapítható, hogy az orvostudományi témájú előadások és ennek nyomán a megjelent közlemények mindig számbeli fölényben voltak egyéb tárgykörökhöz képest. Ez – természetesen – összefüggésbe hozható a résztvevők szakmai megoszlásával is. Már a működés első éveiben kialakult egy olyan tematikai jelleg, mely az 1860-70-es években érte el csúcspontját. Érdekes megfigyelni, hogy az orvosi témák is bizonyos helyi aktualitással bírtak, így a vendéglátó megye egészségügyi, közegészségügyi helyzetével foglalkoztak, bemutatták az ottani kórházakat és egyéb egészségügyi intézményeket (pl. gyakori volt a helyi tanintézetek, nevelőintézetek, szegénygondozó menhelyek, sőt a börtönök egészségügyi állagának a bemutatása); a terület ápoló személyzettel való ellátottságának taglalásakor rámutattak a hiányosságokra (orvosok, gyógyszerészek, seborvosok, állatorvosok, bábák száma, területi megoszlása), a természeti viszonyok leírásánál pedig egyre gyakoribb lett a gyógyvizek hatásának, alkalmazásának az ismertetése. A *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* tevékenységének egyik fontos területe, hogy élen járt a hazai gyógy- és ásványvízkincs felkutatásában, a vizek elemzésében, segítséget nyújtott, propagálójá lett az értékes magyarországi gyógyvizek gyógyászati alkalmazásának. Ebben a témakörben rendkívül értékes *Grósz Frigyes* összefoglaló tanulmánya a hazai gyógyvizekről, amelyben határfokuk szerint osztályozza az ásványvizeket, egyes csoportok ismertetése után a helységnév szerinti mutató ad további eligazítást. *Grósz* ekkor javasolta először azt, hogy évenként adjanak ki egy ismertetőt Magyarország és Erdély gyógyvizeiről, amelyhez a helybeli orvosok szolgáltatnák az adatokat.⁶⁷ Hasonló fontosságú a hazai közegészségügy rendezésére irányuló tevékenységük, amely számos komoly tanulmány formájában került az orvosi közvélemény elé, további vitákra ösztönözve az orvosokat. Ennek egyik

korai megfogalmazása *Bittner Imre* tervezete 1843-ból, amelyben az egyik sarkalatos pontnak az egységes, központi szervezést tartja.⁶⁸

A *Magyar Orvosok és Természetvizsgálókkal* kapcsolatban is igaz az a megállapítás, hogy bár már a negyvenes években meghirdették az első pályázataikat, ez az akció csak az 1860-70-es években lett igazán sikeres, ekkor teljesedett ki. Tekintettel arra, hogy a természettudományok egyéb területeihez kapcsolódó témákban is írtak ki pályázatokat, minden évben nem került sor az orvostudományra. A pályázati rendszer kiegészítője volt annak az éves munkatervnek, amely egész évi szakmai elfoglaltságot biztosított a tagoknak, ezzel is cáfolva azokat az ellenséges véleményeket, hogy csak évenként egy-egy hétre jönnek össze, és akkor is csak evés-ivással, szórakozással töltik az idejüket.

A 4. Nagygyűlésen, Temesvárott különös érdeklődéssel fordultak az e területen tömeges megbetegedéseket okozó malária felé. *Reichard Ferenc* tanulmányában a Bánság éghajlati, földrajzi viszonyait ismerteti, majd a lapályos vidékeken uralgó lázokról szól. A tudomány akkori állásához képes mindent összefoglal, amit a váltólázzról tudni lehet, kivéve a kórokozó nevét.⁶⁹ 50 aranyat gyűjtöttek össze, és ezt tűzték ki pályadíjjul a következő kérdés megoldására: „... mint lehetne a posványlég kifejlődését a bánsági rónákban megakadályoztatni ... bír e a gyógytudomány oly szerekekkel, melyek ezen lég ... ártalmát gyengíteni, vagy végképp megszüntetni képesek volnának.” A szakmai bírálatot és a díj odaítélését az *Orvosegyesület* bízta meg, a díj átadását a következő vándorgyűlésen tervezték,⁷⁰ de végül is csak a 6. Nagygyűlésen hirdettek eredményt. Az első díjat (48 aranyat) *Bittner Imre*, Arad megye főorvosa nyerte el *A Bánság poszlázairól* c. munkájával, amely azután Pesten, 1847-ben jelent meg nyomtatásban. A második díjat *Heuffel János*, Krassó megye főorvosa kapta, az ő munkájának megjelenéséről nem tudunk.

A 6. Nagygyűlést 1845-ben Pécsen tartották, amikor is az orvos-sebészi szakosztályban *Halász Géza* azt javasolta, hogy dolgozzanak ki egy Magyarországra alkalmazható orvostörvényészeti és orvosrendőrségi tervezetet a közegészségügyi rendszer szabályozására, az orvosok kötelességeinek, helyzetének stb. meghatározására. Már a kihirdetéskor 80 arany állt rendelkezésre a jutalmazás céljára, a pénzösszeg háromnegyed részét az első helyezettnek, egynegyedét pedig a második helyezettnek szánták. A bírálatot ismét az *Orvosegyesületre* bízta, a bíráló bizottság elnökéül *Stáhly Ignácot* kérték fel. A munka beadásának határideje 1847. március 31-e volt. Már ekkor határozatot hoztak arról, hogy az első helyezett művét kinyom-

tatják.⁷¹ A nyertesek *Bittner Imre* és *Halász Géza* lettek.⁷² *Bittner Imre* munkáját *Eszmék a közorvostan szabályozására Magyarországon* címmel, Pesten 1848-ban adták ki.

A 8. Nagygyűlésen, Sopronban (1847) *Mojsisovics György* javaslatára 100 arany jutalomdíj felajánlása mellett, „*hazánk bármely jelesebb ásványvizének vegy- és orvos-gyógytani leírására*” szólítottak fel az orvosok, vegyészek. A határidő 1849 március vége lett volna, a közbejött politikai események miatt, érthetően nem lett belőle semmi.⁷³

Szokásos volt, hogy az üléseken saját könyveit osztotta szét egy-egy résztvevő. Így a temesvári összejövetelkor került az érdeklődők kezébe a *Wachtel Dávid* által fordított *Hippokratesz*-mű, az *Aphorismi* (Temesvár, 1843.), amely e munka első magyar fordítása.⁷⁴ A 7. Nagygyűlésen *Grósz Frigyes* ajándékozta meg résztvevőket *Statisztikai adatok a Nagy-Váradon 1830 óta létező szegény szembetegek gyógy-intézetének működéséről* c. könyvével (Nagyvárad, 1846.). Ezzel kapcsolatosan kifejtette, hogy milyen szükséges lenne a szegény szembetegek számára az országban másutt is kórházakat alapítani.⁷⁵

Saját kiadványok eladásából is gyűjtötték az anyagi alapot, hogy további nyomdaköltségeiket némiképpen fedezni tudják. Például a 3. Nagygyűlés kötetéből 500 példányt nyomattak ki, ebből kétszázat eladtak saját maguk, kétszázat átadtak terjesztésre a Természettudományi Társulatnak, a maradékot más társintézményeknek ajándékozásra vagy további eladásra szánták.⁷⁶

Az 1847. évi soproni gyűlés után hosszú – 16 éves – szünet következett, amely alatt a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* kényszerű hallgatásra voltak ítélve. *Eötvös József* aktív segítségének köszönhető, hogy 1863-ban ismét összeülhettek és folytathatták a munkát.

f.) A Királyi Magyar Természettudományi Társulat

Alapítási évét tekintve az 1840-es évek történéseinek az ismertetésekor kell első ízben szólni a *Királyi Magyar Természettudományi Társulatról*, annak ellenére, hogy az orvostudomány szempontjából értékes orvosi vegyészeti, orvosi fizikai, ásványvízelemzéssel kapcsolatos, anatómiai, élettani vonatkozású publikációik java része csak az 1850-60-as években látott napvilágot.

Az elméleti természettudományok ekkor még semmiféle hivatalos hazai fórummal nem rendelkeztek, pedig az irántuk való érdeklődés kétségtelenül megvolt és nemcsak a szakemberek körében.

A Királyi Magyar Természettudományi Társulat megalakulása szempontjából döntő a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók első vándorgyűlése, mert az 1841. május 29-i ülésen közzétett aláírási ív értelmében tekinthető a Társulat megalakultnak. (A végleges engedélyezés dátuma: 1844. október 22.) Azok, akik az ívet aláírták, a Társulat tagjaivá váltak, és az alapszabályt önként elfogadták. Az indítványozók *Bene Ferenc* és *Bugát Pál* orvosdoktorok voltak. Az első felszólításra 134-en írták alá az ívet, ők az alapítók, majd a későbbi aktív tagok között találjuk mindazokat a nagy tudású orvosokat, akik mindkét, előzőekben, ismertett társaságban is fontos munkát végeztek. Röviddel a vándorgyűlés után hozzáálltak az alapszabályok részletes kidolgozásához is. 1841. június 13-án összeült az első közgyűlés, elnökké *Bugát Pált*, másodelnökké *Kubinyi Ágostont*, első titkárrá *Vajda Pétert*, másodtitkárrá *Kovács Sebestyén Endrét*, a híres sebészt választották meg.⁷⁷ Nyilvánvaló, hogy mit is vártak az orvosok a *Természettudományi Társulattól*, az ott elhangzott előadásoktól, az általuk megjelentett kiadványoktól: tudásuk kiszélesítését, szemléletmódjuk kiteljesedését és a természettudományok egyéb területein búvárkodók segítségét olyan kérdésekben, amelyek nem kifejezetten orvosi ismereteket igényeltek, mégis kapcsolódtak a gyakorlati munkához. Ezt kiegészítette még egy olyan elképzelés, amely szintén csak a 19. század utolsó harmadában következett be, mégpedig a tudományok népszerűsítése az egyszerű nép körében, ami felölelte az egészségügyi felvilágosítást is.

A saját kiadványok terve már az alapszabályokban is megfogalmazódott, saját folyóirat illetve évkönyv megjelentetését akarták. Az engedélyeztetési procedúra itt is gondokat okozott. A Társulat működését engedélyező királyi leirat külön kihangsúlyozta, hogy ha folyóiratot kívánnak szerkeszteni, arra – a kiadvány tervezett programjának bemutatása után – külön jóváhagyásért kell folyamodni a hatóságokhoz.⁷⁸

Bugát több ízben is szorgalmazta a tervbe vett folyóirat ügyének a megvitatását. Az 1846. decemberi ülésen *Szőnyi Pál* is csatlakozott *Bugát* e javaslatához, a tagság többsége azonban – érdekes indokkal – ellenállt. Azt hozták fel ellenérvül, hogy a társaság a maga nevében nem adhat ki folyóiratot, nem vállalhat felelősséget a cikkekért. Abban az esetben, ha a szerkesztők – mint önálló jogi személyek – vállalkoznak egy lap megindítására, a Társulat minden segítséget megad nekik. 1847. március 14-én *Török József* (1813-1894) és *Pauer Lipót* társulati tagok azzal a feltétellel jelentkeztek szerkesztőknek, ha a Társulat megszerzi számukra az engedélyt. A folyóirat a *Magyar Isis* címet kapta volna. A Társulat megszerezte az engedélyt, majd megkötötte a szerződést a szerkesztőkkel, bár az időközben elfoglaltságaira

hivatkozó *Török József* helyét *Gerenday József* vette át. A Társulat biztosította volna az indítás költségeit is, de semmiféle felelősséget nem akart vállalni a cikkek tartalmáért, színvonaláért, ugyanakkor a lap lett volna a társulati jegyzőkönyvek, hirdetések, hivatalos közlemények orgánuma. A folyóirat azonban nem jelent meg sosem. Nem tudjuk, akadt volna-e elég előfizető, de a meghiúsuláshoz nyilvánvalóan hozzájárult az is, hogy az 1848. február 16-án megkötött szerződés gyakorlati kivitele lehetetlenné vált a forradalmi események miatt. A *Magyar Isis* szellemi utóda – a *Természettudományi Közlöny* – csak húsz év múlva indult útjára.⁷⁹

Ami viszont megvalósult, az a *Török József* szerkesztésében kiadott *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Évkönyve* első kötete. Megjelentetését az 1843. november 28-i ülésen határozták el. Az első tervek szerint a meghatározatlan periodicitású kiadvány eredeti közleményeket és tudományos szemlét is tartalmazott volna. A szerkesztést és megjelentetést ismét csak *Bugát* szorgalmazta és sürgette, így jelent meg végül 1846-ban a kiadvány. A Társulat négy évének (1841-1845) a történetén kívül értekezéseket tartalmazott, a szemle azonban elmaradt belőle. A kötet nemcsak azért érdemel figyelmet, mert a Társulat első nyomtatott produktuma, hanem a tartalmát illetően is. Neves szerzők színvonalas tanulmányait olvashatjuk benne. Érdeemes megjegyezni azt a furcsa ellentmondást, hogy éppen a hangsúlyozott tudományos igényesség miatt érték az Évkönyvet támadások. Ez a szemlélet ugyanis ellentmondott a Társulat egyik fontos célkitűzésének, a népszerűsítésnek, mivel olyan szakcikkek jelentek meg, amelyek még a rokon szakmák művelői számára is nehezen érthető stílusban íródtak.

g.) A Magyar Tudományos Akadémia

A *Magyar Tudományos Akadémia* reformkori kiadói tevékenysége és ezen belül az orvos-természettudományi szakirodalom akadémiai támogatása csak ellentétes véleményekkel jellemezhető.

Az alapszabályok több helyen is foglalkoznak a szakirodalom fejlesztésére és közreadására irányuló feladatokkal. A 4.-7.§ értelmében az *Akadémia* feladatának tekinti a magyar nyelvű tudományos és szépirodalmi tevékenység szorgalmazását pályázatok kiírása által. Az egyéb intézmények által kiírt pályázatok elbírálásában is részt vesz, valamint az év folyamán kiadott műveket is gondosan felülvizsgálja, és az arra érdemeseket megjutalmazza. A színvo-

nalas könyvek kinyomtatását igyekeznek minden eszközzel elősegíteni, vagy saját kiadványként, vagy anyagi hozzájárulás formájába.⁸⁰

Az *Akadémia* évi rendes nagygyűlésén – szavazással – ítélték oda a szakosztályok által jutalmazásra javasolt írásoknak a pályadíjakat, illetve megállapodtak az új pályázatok témájában.⁸¹ Az udvarral vívott harc eredményeképpen kétértelmű megfogalmazás került az alapszabályokba, amit később, talán tudatosan is, félreértelmeztek: „*A Magyar Tudós Társaság a tudományok és szép művészségek minden nemeiben a nemzeti nyelv kiművelésén igyekezik egyedül*”. Ezt egyszer úgy értelmezték, hogy az *Akadémia* csupán nyelvművelő testület, máskor úgy, hogy a tudományokat kizárólag magyar nyelven művelő társaság. A felsőbb hatóságok szívesebben vették az előzőt, nem számolva azzal, hogy a nyelvművelés Magyarországon mindig a fejlődést szolgáló politikai változások igényét is jelentette.⁸²

A reformkori *Akadémia* kiadási tevékenysége is főként az akkor igen divatos pályázati rendszerre épült. Ez a rendszer – egyes vélemények szerint – kezdetleges volt. Az alapvető problémák a következők voltak: sok dilettáns színvonalú írást adtak be, a bírálók nagy szellemi és időbeli lekötöttsége miatt nem voltak alapos szakmai kontrollnak alávetve a beadott kéziratok, az alapítványtevők viszonylag szabad témaválasztási joga okán sok esetben érdektelen vagy irreleváns témákat írtak ki, rapszodikus képet mutatott az egy témára beérkező munkák száma is (az érdektelenségtől a dömpingig). Mindezek következménye a kiadás esetlegessége, a spontaneitás lett, amely végeredményben a színvonalra is negatív hatást gyakorolt. A kiadványozás ügye semmiképpen nem épülhetett ilyen esetleges, megbízhatatlan alapokra.⁸³ A kritika jogos volt, bár meg kell jegyezni, hogy a szervezési problémákon kívül objektív akadályai is voltak a gördülékenyebb kiadási tevékenységnek, nevezetesen a saját nyomda és a terjesztői apparátus hiánya, amely csak jóval később oldódott meg.

Nem fér hozzá kétség, hogy az *Akadémia* elsősorban az irodalmi és történelemtudományi kutatások fejlődését segítette elő, de nem mondható ki egyértelműen, hogy a természettudományi és orvosi szakterületekért nem tett semmit. Igaz nem olyan mértékben, mint azt a kortársak elvárták, de a reformkorban néhány eredményes pályázat és több értékes orvosi munka kiadásának az elősegítése fűződik az *Akadémia* nevéhez.

Egyrészt a kortársi sajtóvisszhangra, másrészt a későbbi feldolgozásokra támaszkodva alakítható ki ez a kettős jellemzés az *Akadémia* és a természettudományok viszonyáról. Bár volt természettudományi szakosztály, ez a terület nem kapott fontosságának megfelelő szerepet az *Akadémia* munkájában, kissé elhanyagoltnak érezték a kortársak is. *Almásy Balogh Pál*

1848-ban írott tanulmányában erős kritikát fogalmazott meg és mielőbbi reformok bevezetését kívánta. Bírálta a gyér kiadási tevékenységet, amelynek következtében „*a leghasznosabb dolgozatok is a' nemzetre nézve úgyszólván veszve vannak.*”⁸⁴ Mint orvos, fájalta az orvos- és természettudományok mostoha elhanyagolását: „... *kérdem, hogyan gyakorolhat illy osztály, melly a' természeti tudományok címét viseli, de mellyben sem a' vegytan, sem az ásványtan, sem a' növénytan, sem a' boncztan, sem a' chirurgia képviselve nincsen, hol pedig ezekről ... ítélni ... pályakérdéseket tenni, 's a' beérkezett pályamunkákat megbírálni kell; olly osztály, mellyben ... az orvosi ... tudományokat egy helybeli és vidéki tag ... képviseli, ... az académiái legfontosabb működések, a' tagválasztás, a' pályakérdések és jutalomdíj-kiosztás ügyében?*”⁸⁵ A pályadíjak odaítélésének módját is helytelennek tartotta: „*Az alapszabályoknál fogva a' jutalom olly munkáknak is kiosztatik, mellyek nyomtatásra érdemesnek nem találtattak... Ez nem egyéb, mint czéltalan, de az alapszabály által szentesített vesztegetés.*”⁸⁶

Igaz, hogy más szempontok vezették azt a rendőri besúgót, aki a *Joseph Sedlniczky* (1778-1855) rendőrminiszternek tett jelentésében szintén kitért a pályázati ügyekre, a vélemények egy ponton mégis összetalálkoznak. Azzal vádolja *Toldy Ferencet* és a többi bírálót, hogy ismerik a jeligék mögött meghúzódó pályázót és ezért nem tekinthető pártatlannak a jutalom odaítélése.⁸⁷

A későbbi akadémia-történeti feldolgozások szerint nemcsak érthető – a sok orvos tag ellenére – az orvos- és természettudományok mellőzése, hanem jogos is. Érthető, mert ekkor már aktívan működtek a különféle orvosi egyesületek, jogos, mert bizonyos adatok arra engednek következtetni, hogy a *Természettudományi Társulatot*, majd az 1860-70-es évektől a *Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulatot* is anyagilag támogatta az *Akadémia*.⁸⁸

Ha az akadémiai pályázatokat és a kiadványaik jegyzékét áttekintjük, ez utóbbi megállapítás mindenképpen csak a század második felére vonatkozik, a reformkorban érdekes és értékes orvosi művek megszületését és kiadását segítette elő a *Magyar Tudományos Akadémia*.

A természettudományi témájú pályázatok között az első meghirdetett jutalomtétel a következő volt: „*Mi a' Magyarország némelly vidékein előforduló pokolvarnak természete, mellyek okai, óvó és gyógyító módjai?*” Meghirdetésének ideje 1833, határidő 1835. március 19. volt. A három bíráló – orvosi témáról lévén szó – *Gebhardt Ferenc*, *Bugát Pál* és *Horváth József*. A szabályok értelmében a jeligés pályaművek szerzője csak a bírálatok ismertetése és a végeredmény megállapítása után vált ismertté. Mivel csak első és második díjat kívántak kiadni, a gyengébbnek minősülő írások szerzőjére vonatkozó adatokat tartalmazó borítékokat

felbontás nélkül elégették. Az első helyezett (100 arany jutalommal) *Topperczer Tamás* (1800-1880), Csongrád vármegye tiszteletbeli főorvosa lett *A magyarországi pokolvar, annak természete, okai, óvó és gyógy módjai* c. munkájával. A második jutalmazott *Csorba József* (1789-1858), Somogy vármegye főorvosa azonos címet viselő írásával. Mindkét tanulmány nyomtatásban is megjelent 1837-ben, a *Magyar Tudós Társaság* kiadásában, a *Természettudományi pályamunkák* első köteteként. Az előszóban *Döbrentei Gábor* titkár beszámolt a pályázat odaítélésének körülményeiről, idézett a bírálatokból. Ebből világossá válik, hogy a beadott tanulmányokat nemcsak orvosi szemszögből, de az alakuló magyar orvosi szaknyelv tekintetében is mérlegelték. (Erre – mondhatni – garancia volt *Bugát Pál* részvétele a bizottságban.)

Topperczer 9 éves gyakorlati tapasztalatait összegezte, de – saját bevallása szerint is – sok problémát okozott neki az elméleti alapokat biztosító szakirodalmi tájékozottság hiánya: „Éreztem az olly munkához kívántató litteraturai segédeszközök' hiányát, mellyeket csak a' fő város' nagyobb könyvtárai, nem pedig egy faluhelyen gyakorló orvos körülményei nyújthatnak. Esmértem a' magyar nyelvben csekélyebb jártasságomat, mivel azt mindeddig, hivatalos jelentéseken 's levelezéseken kívül nagyobb tudományos értekezésre még nem használtam.” Azért is idéztük szó szerint e gondolatokat, mert *Topperczer* néhány sorában az orvosi szakliteratúra helyzetének alapvető nehézségeit fogalmazta meg. Ezekben az akadályokon túllépve mégis színvonalas tanulmányt készített.

Csorba József munkájának érdekessége, hogy rövid történeti bevezetőjében idézi azokat a régi orvosokat, akik az említett betegséggel (lépfene) foglalkoztak. Egyébként *Csorba* is a gyakorlatában előforduló eseteket, azok gyógyítását írta le.

1836-ban – a *Magyar Tudós Társaság* 7. Nagygyűlésén – határozták meg a következő természettudományi pályázat témáját: „Készíttessék bármelly, magyarországi, hozzá kapcsolt tartományokbeli vagy erdélyi, terjedelmesebb vidék természettudományi leírása.” A bírálóbizottság azonos volt az előzővel. 1838 nyarán döntöttek a díj odaítéléséről. Mivel elég eltérők voltak a vélemények – kivéve az első helyezettet –, kiváltképp, ami a kinyomtatásra érdemeséget illeti, ezért a végső szót a közgyűlés mondta ki. Egyébként minden ilyen esetben ez volt az elfogadott gyakorlat. A legjobb munkaként *Balogh József: A magyarországi szikes vidékek természettudományi tekintetben* c. írása került jutalmazásra, majd nyomdába.⁸⁹

A kiskunsági orvos működési és lakóhelyének tüzetes természettudományi leírását adta földrajzi, földtani, növény- és állattani szempontok alapján. Számunkra legfontosabb az utolsó

fejezet, amelyben a lakosságot mutatja be a szerző, életkörülményeiket, betegségeiket, azok okait, gyógymódját és az esetleges megelőzhetőséget. Ez a rész jellegzetes példája az alakuló ún. orvosi földrajz műfajnak.

Az 1839-es 10. Nagygyűlésen megnevezett téma: „*Jeleltessenek ki azon gyógy- és műtani testek, mellyek honunkban is teremnek, vagy természetők, 's mind a' mellett részint még most is külföldről hoztanak be, részint mind eddig kivitelre nem fordítottak; mi ennek oka, 's miként lehetne azt eszközölni, hogy azok ne csak országunk' szükségeit pótolnák, hanem külkereskedési cikkelyekké is válhatnának.*” A beadás határideje 1841. március 21. Bírálók: *Balasházy János, Bugát Pál, Frivaldszky Imre*. A jutalmazottak: első díjat kapott *Wagner Dániel* (1800-1890) pesti vegyész és gyógyszerész, másodiknak íteltetett *Török József* (1813-1884). Az írások megegyező címe (*Magyarországnak közgazdaságilag nevezetes termékeiről*) megtevesztő, mert nem természettudományos témájú írást vélünk mögötte, pedig mindkét munka rendkívül értékes orvosi-gyógyszerészeti szempontból.

Wagner művének első fejezete betűrendben felsorolja a gyógyászatban valamilyen formában felhasználható növényeket, a második az állati eredetű gyógy-anyagokat, a harmadik pedig az ásványi eredetűeket. Ezután kifejti véleményét arról, miért nincsenek ezek a nyersanyagok kellőképpen feltárva és felhasználva, hiszen: „*Igen kevés orvosi anyag van, ... melly Magyarországnak nem találtatik vagy nem természető.*”⁹⁰ *Wagner* munkájának érdekes formai jellemzője, hogy sok irodalmi hivatkozást találunk benne, amely akkor még nem volt kötelező érvényű a közlemények megírásánál.

Török József hasonló megközelítéssel nyúlt a témához, de ő az első helyre az ásványi anyagokat tette. Ennek a fejezetnek a végén taglalta a magyarországi ásványvizeket, mint igen fontos és még kiaknázatlan természeti kincseinket.⁹¹ Ő a gyógynövényeket hatástanilag csoportosította, hasonlóképpen az állati eredetű szereket. Annak okát, hogy mindezen természeti gazdagság elhanyagoltan, parlagon hever, a tudatlanságban és közönyben vélte feltalálni és azért tulajdonított az Akadémia ezen pályázatának fontosságot, hogy ezáltal fel tudják kelteni az érdeklődést e témák iránt. Mindkét tanulmány a *Természettudományi pályamunkák* c. akadémiai kiadvány 3. kötetében jelent meg, Budán, 1844-ben.

Török József a nyertese az 1847-es határidővel meghirdetett pályázatnak is, amely a Magyarországon fellelhető gyógyvizek és fürdőhelyek ismertetésére volt hivatott. A díjazott könyv – *A két magyar haza első rangú gyógyvizei s fürdőintézetei* címmel – 1848-ban jelent meg először 2000 (!) példányban. Sikerére mi sem jellemzőbb, hogy 10 év múltán a mű újabb

kiadását tette szükségessé az érdeklődés. *Török* összefoglaló jellegű munkája a mai napig nem veszítette aktualitását, a balneológia és az annak története iránt érdeklődő kutatók alapirodalmnak tekintik.

Meg kell említeni az *Akadémiának* azt a tervét is, amely ugyan pénzhiány miatt nem valósult meg, de bizonyítéka annak, hogy a tudományos kézikönyvek íratásának és terjesztésének gondolata csaknem egy időben született az Akadémiával. 1837-ben dolgozták ki azt a hosszabb távú témaprogramot, amelynek célja valamennyi tudományterület magyar nyelvű kézikönyvének a megírattatása lett volna. Az orvostudomány konkrétan nem szerepelt ebben a tervben, csak bizonyos határterületei: a tapasztalati pszichológia, az anthropológia, a természetstória stb.⁹²

Az *Akadémia* gondozásában megjelent könyvek között értékes orvosi műveket találunk. A korszak egyik első magyar nyelvű orvosi tankönyvének kiadását segítette elő az *Akadémia*, amikor *M. J. Chelius: A sebészség ...* c. 4 kötetes kézikönyvének kinyomtatását lehetővé tette. A fordítás *Bugát Pál* és *Smalkovics Mihály* nevéhez fűződik, az alakuló magyar orvosi nyelv egyik első eredményeként is számon tartjuk. (Budán, 1836-1844 között jelent meg a négy kötet.) 1837-ben Budán nyomtatták ki *Johannes Theophil Fabini* szemészeti kézikönyvének *Vajnócz János* által készített fordítását. *Soltész János* tette át magyarra *Philipp Karl Hartmann: Az ember szelleme viszonyban a' testi élethez* c. művét, amely 1847-ben Sárospatakon jelent meg az *Akadémia* gondozásában és költségén. Nem fordítás, hanem eredeti, magyar nyelven megírt munka *Mócsi Mihály: Elmékedések a' physiologia és a psychologia* körében c. 143 oldalas könyve, amely 1839-ben jelent meg.

Az elmondottak talán elég bizonyítékot szolgáltatnak ahhoz, hogy valamelyest megintgassák azt az egyoldalú véleményt, hogy a *Magyar Tudományos Akadémia* elhanyagolta volna az orvos- és természettudományokat a 19. században.

h./ Magyar nyelvű orvosi szakkönyvek

Mielőtt rátérnénk a reformkori orvosi szakkönyvkiadás eredményeinek ismertetésére, érdemes nagy vonalakban felvázolni a sokat emlegetett cenzúrakérdésnek az orvosi könyvkiadással kapcsolatos vonatkozásait. Az orvos-természettudományi művek cenzúrázásának ügye egy külön fejezete e kérdéskörnek, a 19. századra kialakult rend fejlődési folyamat eredménye.

A 18. századi Magyarországon megjelenő orvosi témájú írások is csak a cenzúra engedélyével kerülhettek nyomdába, a külföldön kinyomtatottak hazai kereskedelmi forgalomba, vagy - akár magánkönyvtári használat céljából – egyáltalán az ország területére. Még a kinyomtatásra köteles egyetemi disszertációkat is ilyen módon kellett cenzúráztatni.

1773-ban *Gilg János*, az orvosi kar igazgatója felségfolyamodványban kérte – több egyetemi ügy mellett –, hogy a disszertációkat és a kar egyéb kiadványait ne az állami cenzúra, hanem – Bécshez hasonlóan – maga a fakultás cenzúrázhassa. A kérést azonban ekkor elutasították.

1802-ben, miután a pesti egyetemen még mindig nem működhetett a kari tanulmányi igazgató (szemben az osztrák örökös tartományok valamennyi egyetemével), a tanulmányi ügyek igazgatása a dékán feladata volt, a legfelsőbb felügyelet pedig a protomedikusé. Az országos főorvos végezte ezután a kinyomtatandó orvosi kéziratok revízióját, a cenzúrázást. 1816. február 21-én *Pfisterer András* országos főorvos kari igazgatóvá való kinevezésével kapta vissza ez a fontos tisztség eredeti szerepét. Az igazgató feladatkörébe utalták a kari pályázatok felügyeletét, irányítását, a tankönyvek, disszertációk, egyetemi beszédek stb. cenzúrázását.⁹³

Az egyetemtől független egyéb tudományos munkák cenzúrázásánál, mivel azok csak egy szűkebb réteg számára készültek, – különösen, ha latin nyelvűek voltak – elnézőbbek voltak az átlagos, közérdeklődésre számot tartható kiadványokhoz képest. Lényegesen szigorúbban ítélték meg a nép nyelvén írott könyveket. Külön rendelet szabályozta azt, hogy a legszélesebb körben olvasott kalendáriumok függelékét milyen szigorúan kell felülbírálni. Nemcsak a politikai jellegű kitételekre vonatkozott ez, de a mindennapi életvitelre vonatkozó hasznos tanácsokra is, amelyek között nem túrték meg a kuruzslásra utaló megjegyzéseket, a babonás gyógymódok népszerűsítését sem. Az orvosi szakkönyvek bírálata és engedélyezése az országos főorvos feladata volt.

A magyar cenzúra - általánosságban - több vonatkozásában különbözött a bécsitől. Az osztrák rendelettenger néhány részleges utasítássá szelídült nálunk. A magyar cenzorok nem voltak állami hivatalnokok, részfeladatként végezték munkájukat, nem ismerték pontosan a rendeleteket, nem volt rendben az adminisztráció, nem fektettek különösebb hangsúlyt a szabályok betartására, ezért az egész rendszer önkényes és határozatlan volt. A jóindulatú nagyvonalúság – tartva a felsőbb hatóságok szigorától és feddéseitől - az apróságokba is beleakadó szőrszálhasogatásba fordult át. Ez az ügyintézés Bécs állandó elégedetlenségét váltotta ki. A magyarországi cenzúra jelentősebb, hivatalos megreformálására 1840-ben került sor, ez a vál-

toztatás lényegesen szabadabb szellemű volt az eddigieknél. *Mednyánszky Alajos* (1784-1844), akinek nagy szerepe volt ennek a rendelkezésnek a megalkotásában, a cenzúrát inkább a nemzetevelés eszközének, mint a rendőrruralom szervének tekintette.⁹⁴

Ezután – bizonyos tematikai csoportosításban – tekintsük át az 1830-40-es évek orvosi szakkönyvkiadásának legfontosabb termékeit, azokat a műveket, amelyek nem egy-egy társaság pályázati kezdeményezésére születtek.

Az orvostudomány egyik legősibb ága a sebészet, amely hosszú ideig a kézügyességen alapuló mesterség rangján állt. A sebészetet hazánkban *Balassa János* (1814-1868) emelte orvostudományi rangra. Ő azonban csak a 40-es években kezdte meg komolyabb elméleti és gyakorlati munkásságát, szakirodalmi tevékenységének kibontakozása pedig csak az 1850-es években indult meg. Az 1830-as évek sebészeti szakirodalma kezdetben a külföldre támaszkodott, azt fordították magyarra. Így *Bugát* névéhez fűződik két fontos sebészeti munka kiadása, 1837-ben és 1839-ben.⁹⁵ Az első eredeti, magyar sebészeti műtétan megírása *Réczey Imrét* dicséri, aki Pesten, 1838-ban adta ki *A sebészeti műtan alapvonalai* című könyvét. Az éternarkózis első gyakorlati alkalmazása Magyarországon *Balassa János* és *Flór Ferenc* személyéhez kapcsolódik, *Balassa* 1847. január 11-én, *Flór* pedig 1847. január 12-én végzett ilyen érzéstelenítéssel műtétet. A szakirodalmi publikálás mégis *Rózsay József* érdeme, aki elsőként ismertette az eljárás lényegét magyar nyelven. Munkájának címe: *A kénégeny gőz hatása különösen seborvosi tekintetből: tapasztalati adatokra építve, s tudományosan felvilágosítva.* (Pest, 1847.)

Az ún. kis-sebészeti ágak közül ekkor volt alakulóban hazánkban a fülészet és a fogászat. Az első magyar fülészeti szakkönyv *Cseresnyés Sándor* 1832-ben, Veszprémben kiadott munkája *A hallás élőműszereiről, a hallásról, ezeknek bajairól és orvoslásokról* címmel.

A fogászat – amelyet korábban kizárólag a borbély-foghúzóok műveltek – 1813-tól vett új fordulatot nálunk. Ekkortól kaptak működési engedélyt a fogászmesterek, akik sebészmeszteri tanulmányaik után vizsgáztak fogászati eszköztanból, ők a húzáson kívül már a fog- és szájbetegségek gyógyításával is foglalkoztak. Fogászati irodalmunk a század első felében még igen gyér, az egyetlen nevezetesebb fogászati szakkönyv *Takáts Pálnak A szorgalmatos fogorvos...* (Buda, 1831.) című könyve, amelyben a szerző összefoglalta a kor fogászati ismeretanyagát és a fogbetegségek keletkezéséről vallott felfogását.

Az ún. hideg-sebészeti ágak, a kórbonctan és a törvényszéki orvostan is kezdeti stádiumukban voltak még ebben az időben. A kórbonctani irodalom szakszerű művelése a század

második felében kezd megindulni, ekkor még csak a külföldi szerzők műveit forgathatják e témában a magyar orvosok. A törvényszéki orvostan jelentőségét az 1829-ben bevezetett – a törvényszéki orvostani boncolásra vonatkozó – helytartótanácsi rendelet erősítette meg. Ezért sürgető volt néhány e kérdéssel foglalkozó kézikönyv megjelentetése. Legfontosabbak: *Frommhold Károlynak A törvényszéki orvostan alapszabályai* (Pest, 1843.) című könyve és az *iff. Bene Ferenc* neve alatt kiadott *Törvényszéki orvostudomány* (Pest, 1843.) c. mű, amely tulajdonképpen *Adolf Henke* (1775-1840) könyvének fordítása a Bugát-féle nyelvújítás szellemében.

A belgyógyászatban ekkor az egyik legfontosabb előrelépést a diagnosztizálást elősegítő sztetoszkóp alkalmazásának a bevezetése jelentette. E kérdéskör tanulmányozását segítette *Schöpf-Merei Ágost* munkája *A mellbetegségek biztosabb megismerése és gyógyítása hangtömesz, kopogtató és bonczvizsgálat használatával* (Pest, 1842.).

Az egészségügyi rendészet – *politia medica* – területén az égető hiányosságokra tudjuk felhívni a figyelmet. A *politia medica* 1793-ban lett önálló egyetemi tantárgy, amikor is államorvosi tanszéket hoztak létre. Az államorvostan az orvosok rendeletek által megszabott teendőit foglalta össze, azokat a közigazgatási rendelkezéseket, amelyeket az egészségügyi főhatóság kibocsátott. Az államorvostan azonban nem foglalkozott a közegészség megtartásának a módjaival, a betegségek okainak a felderítésével és a környezeti tényezőkkel sem. A szegényügy, az egészségügyi közigazgatás rendezésének a kérdése, az egészségügyi közállapotok javításának a problematikája nem is orvosi kezdeményezés volt, hanem egyéb célú felmérések tárták fel akaratlanul az ilyen jellegű hiányosságokat. A baj oka abban keresendő, hogy az egészségügyi rendészet tudományos fogalma, feladatköre és jelentősége kérdésében nem alakult ki egységes felfogás. Az egymást váltó tanszékvezetők (*Rupp Nepomuk János, Schraud Ferenc, Bene Ferenc, Böhm József Károly* stb.) az adott szakterületen semmiféle irodalmi tevékenységet nem mutattak fel, mondhatni egy sort sem írtak arról a tárgyról, amelyet előadtak.⁹⁶ A helyzet tarthatatlanságát a 40-es években többen felismerték, és egyrészt egy közegészségi tankönyv kiadását, másrészt pedig a hatályos egészségügyi jogszabálygyűjtemény megszerkesztését sürgették.⁹⁷

Hasonlóképpen elhanyagolt terület volt az orvosi statisztika is. Annak ellenére, hogy Magyarországon már a 19. század elejétől folyt a hivatalos adatgyűjtés, az adatok nem kerültek a nyilvánosság elé. További gátló tényező volt, hogy az anyakönyvezés és a halottkémlés szervezetlensége miatt sem lehetett demográfiai statisztikát készíteni. A halálteki statisztika

bevezetésére az első kísérlet 1827-ben, a 29151 sz. helytartótanácsi rendelettel történt meg, ez nemcsak a járványokra nézve mutatott pontos képet, de a törvényszéki orvostan számára is fontos adalékokat tartalmazott (gyilkosság, mérgezés, öngyilkosság, művi abortusz, gyermekgyilkosság stb.). 1847-ben *Almásy Balogh Pál* sürgette, hogy országos statisztikát állítsanak össze.⁹⁸ Az első magyar halandósági statisztikát sem orvos készítette el, *Fáy András* 1847-ben a lelkészeknek kiküldött kérdőívek alapján állította össze, a *Pesti Hazai Takarékpénztár* életbiztosítási ágazatának előmunkálata gyanánt. Igen körültekintő megfigyeléseket tartalmaz a csecsemőhalandósággal kapcsolatban (dajkaintézmény erőteljes elterjedése, kellő ápolás hiánya, rossz lakáskörülmények stb.).

Nem hagyhatjuk említés nélkül a népszerű orvosi és egészségügyi irodalom körébe tartozó kiadványokat sem. A népszerű művek rendszeres megjelentetése csak az 1830-as évektől jött szokásba. Minőségi változást jelentett „az egyszerű házi orvostudomány” helyett „az orvostudomány köznépileg való művelése” szemléleti váltás. Ez különösképp a téves nézetek terjedésének az ellensúlyozását tűzte ki célul és a nép szellemi felemelését kívánta elérni. Ez a törekvés különösen a fiatal orvosnemzedékben talált visszhangra és követőkre. *Lovász Imre* és *ifj. Bene Ferenc* egyre-másra jelentette meg ilyen jellegű közleményeit. *Markusovszky Lajos* orvosdoktori disszertációjában az egészségügyi ismeretek terjesztését orvosrendészeti feladatnak ítélte meg (*Az orvos mint nevelő*. Pest, 1834.). Mayer István *Egészség-tan nép számára* (Buda, 1847.) című könyvének a feladatát így fogalmazta meg: „a betegségeket ritkítani a nép között ... mire ügyeljen az ember, hogy egészséges legyen.” Betűrendben sorolta fel a betegségeket és azok gyógyszereit. E helyütt kell szólni azokról az iskolai tankönyvekről is, amelyek e szellemben igyekeztek már gyermekkorban felhívni a figyelmet az egészség megóvásának a fontosságára. *Soltész János* és az erdélyi *Szotyory József* könyvei érdemelnek szót e műfajban.⁹⁹

Az orvostudományi szakirodalmon belül különleges helyet foglaltak el az egyetemi tankönyvek és a nyomtatásban is megjelent disszertációk. 1770-től (a nagyszombati orvosi kar felállításától) egészen 1848-ig csak a hatóságok által cenzúrázott, jóváhagyott tankönyvből oktathattak a tanárok, természetesen nem hagyták figyelmen kívül a bécsi egyetem véleményét sem az engedélyezésnél. A *Gerard van Swieten* (1700-1772) körül kialakult ún. első bécsi iskola tagjai a szakirodalom határozott fejlődését segítették elő, igaz nem magyar nyelven. A magyar egyetemen kötelező tankönyvek azonosak voltak a bécsi egyetemen használtakal. Az előadók azonban felhatalmazást kaptak arra, hogy saját megfigyeléseikkel kiegészítsék az

előírt anyagot. A tankönyveket jobbra a bécsi professzorok írták, de volt néhány kivétel is: pl. *Lenhossék Mihály, id. Bene Ferenc* és a kiváló *Rácz Sámuel*, kiknek a könyvét nemcsak elfogadták, de a bécsi egyetemi oktatásban is kötelezővé tették. A tankönyvek elfogadásának joga az egyetemi konzisztóriumé volt a karigazgatóval az élen. Ezután került az ügy a Helytartótanács, majd az udvari kancellária elé. A bécsi orvosi kar mindezen fórumok egybehangzó javallata ellenére is elutasíthatta a könyvet. Sok tanár saját kézírata alapján adhatott elő, de ezeket a jegyzeteket is előbb be kellett mutatniuk esetleges revízióra.¹⁰⁰

A magyar nyelvű tankönyvirodalom első művelője *Rácz Sámuel* (1744-1807) volt, bár az ő tankönyvei még a 18. század végén jelentek meg. A következő – elég gyér eredményt mutató – tankönyvírási hullám csak a reformkorban figyelhető meg, de e könyvek egy része is latin nyelven jelent meg. *Gebhardt Xavér Ferenc* (1791-1869), miután egyetemi professzori kinevezést kapott, különös kötelességének érezte egy tankönyv gyanánt is használható könyv megírását, amely legalább vezérfonálnak tekinthető a legfontosabb ismereteket illetően. 1827-ben adta ki az *Útmutatás az orvosi gyakorlásra, vagy bevezetés 'a beteg ágya mellett való orvosi tanításra* c. könyvét. Bevezetőjében szemléletesen ábrázolja a magyar nyelvű könyvkiadás helyzetét, azon belül is a tankönyvkiadás siralmas állapotát. Könyvének az ad még – az említettekén kívül – különös jelentőséget, hogy a betegágy melletti diagnosztika legfőbb szabályaival ismerteti meg hallgatóit. Az utolsó fejezet a kórtörténet mibenlétéről, a gyógyító munka legfontosabb elemeiről (diagnosis, prognosis, therapia) és mindezek fontosságáról világosítja fel tanítványait. A sebészhallgatók oktatásában használta a könyvét. Néhány évvel később, saját tapasztalatai és jeles külföldi szerzők művei alapján állította össze másik belgyógyászati kézikönyvét *A különös orvosi nyavalya és gyógyítástudomány alapvonalai* címmel, két kötetben (Pest, 1838.). *Bugát Pál* 1830-ban két tankönyvet is adott ki, az élettan alapjait magában foglaló mű címe: *Éptan* (Pest, 1830.), a kórtan címe: *Közönséges kórtudomány* (Pest, 1830.). *Toldy Ferenc* a diaetika rendkívüli tanáráként oktatott a pesti egyetemen, hallgatói számára két könyvet is írt. A *Diaetika elemei* c. könyve Budán 1830-ban jelent meg. A *Két könyv az egészség fenntartásáról* című könyve 1848-ban és 1851-ben került kiadásra. Ez utóbbi rövidsége ellenére tartalmilag igen gazdag és világos nyelvezetű mű volt, ezért a nagyközönség körében is népszerűvé vált. *Schöpf-Merei Ágost* két kötetesre tervezett gyermekgyógyászati tankönyvének csak az első része öltött formát, mert az 1848-as forradalom miatt a teljes mű kinyomtatása megghiúsult. Az első kötet Budán, 1847-ben *A gyermekgyógyászat tan-*

könyve címmel került nyilvánosságra. A szerző a pesti gyermekkórházban szerzett tapasztalatai alapján egészítette ki a külföldi szakirodalomból merített ismereteit.

A bibliográfiák tanúsága szerint a nyomtatásban megjelent orvosi szakmunkák tetemes hányadát az orvosdoktori disszertációk tették ki. A doktori értekezés írása, kiadása és megvédése, a disputatio, már a középkortól kezdve kötelező feltétele volt a doktori cím elnyerésének, bár előfordultak olyan időszakok is, amikor csak az ún. téziseket kellett megnevezni és megvédeni. A korai orvostudományi disszertációk jellemzője, hogy egy-egy orvosi iskola kialakulásának, fejlődésének, gondolkodásmódjának hű tükörképei, nem egy esetben egy-egy hírneves professzor eszmei körének a hirdetői. Ebben az időben olyannyira a doktori védést irányító professzor szellemi befolyása alatt állt az egész doktori vizsga, hogy a megírt disszertációk is az elnöklő professzor neve alatt kerültek be a szakmai köztudatba. Magyarországon készült orvosdoktori disszertációról – hazai orvoscépzés hiányában - csak 1770-től beszélhetünk. Ezek az újkori orvos-avatási értekezések mind formailag, mind tartalmilag lényegesen különböztek, és nem egy esetben komoly szakmai tudásról tanúskodtak. A hallgatóknak a külföldi példák alapján előírt szabályok szerint kellett az értekezést elkészíteniük latin vagy német nyelven, a magyar nyelven írt disszertációk csak az 1820-as évektől kezdtek kis számban megjelenni. Többször változott a szabály abban az értelemben, hogy kötelező-e a disszertációt írni, s azt megvédeni. *II. József* rendelkezése értelmében (1785) az avatási értekezés helyett a gyakorlati orvosi ismeretek szintjét emelték fel, kötelező volt a betegágy melletti munka és az ott szerzett tapasztalatokról kellett beszámolni. Érdekes, hogy a rendelkezés az uralkodó halála (1790) után is érvényben maradt, és egészen 1816-ig nyomukat sem találjuk a doktori értekezéseknek. Az általunk vizsgált időszakban egészen 1848-ig kötelező volt a disszertáció megírása az orvosi fakultáson. Feltételezhető, hogy a hallgató maga választotta a témát és nem valamely - tanárai által - meghatározott kérdést kellett kidolgoznia. Erre enged következtetni *Halász Geyza* 1841-ben írt értekezésének néhány bevezető gondolat: „*Ha az illy orvostudori koszorú elnyerésekor írt értekezés tárgyát az orvosi kar határozná meg, ... ezen mód a tudományos készütség próbakövévé válnék. Azonban a mostani rendszernek is van jó oldala, mert mindenki maga választván értekezése tárgyát, természetes, hogy a tudomány azon ágából választja azt, mellyben magának legtöbb hivatást érez.*”

Ezek az írárok nem voltak üres formaságnak megfelelő kötelezettségek, éppen olyan komolyan vették őket, mint a szigorlatokon való helytállást.¹⁰¹ Ami a nyelvi megoszlást illeti, 1831 és 1848 között csak latin és magyar nyelvű disszertációk készültek, német nyelvű nem

volt köztük. A magyar nyelvű értekezések száma – bár kétségtelenül növekvő tendenciát mutat – hullámzik. 1834-ben az 55 latin nyelvűvel szemben egyetlen magyar nyelvűt sem találunk, 1835-ben 1 magyar nyelvű és 40 latin nyelvű készült, 1844-ben viszont 23 magyar nyelvűt írtak és csak 21 latint, 1845-47-ben ismét a latin nyelv javára dőlt a mérleg.

Ami a témákat illeti, a következő csoportosítást végezhetjük el: elmélet (orvosi gondolkodás, bonctan, élettan, kórtan, etika), klinikum (diagnosztika, terápia, kazuisztika), közegészségügy (kórházak, lelencházak, szegény betegek ellátása, orvos-földrajz, járványtan), betegségmegelőzés (egészséges életmódra nevelés, testgyakorlás, gyermeknevelés, élvezeti szerek használata, hatása). A tematika és a színvonal hasonló, mint a bécsi egyetemre benyújtott értekezéseknél (érthető, hiszen a tanárok nagyrészt bécsi képzettségűek voltak). Szembetűnő azonban, hogy a bécsi disszertációk sokkal feszebb szabályokhoz alkalmazkodtak, véleményeinkben nem tértek el a hivatalosan elfogadott és alkalmazott orvostudománytól. Nálunk más volt a helyzet. Bár mind az előadó tanárok, mind a hallgatók az előírt normák szerint voltak kötelesek tárgyalni a témákat, ennek ellenére is találunk egyéni megállapításokat és saját tapasztalatokra való hivatkozásokat. Sok disszertációban a kétely, a természettudományos gondolkodás, az egyéni vita hangja is érződik, s ez sok esetben a felsőbb hatalmak nemtetszését is kiváltotta. (Tudniillik- mint már korábban említésre került - , mielőtt a disszertációkat ki nyomtatták, ugyanúgy cenzúráztatni kellett, mint bármi más kiadásra kerülő művet, erről az engedélyeztetésről magának a hallgatónak kellett gondoskodnia,¹⁰² a cenzúrázási díjat is neki kellett fedeznie.)

Jelen dolgozat keretei között – bármilyen jeles, gondolatgazdag volt némelyik latin nyelvű értekezés – csak a magyar nyelvű disszertációk néhány kiemelkedő, karakteres példájával foglalkozom.

A klinikum – a betegágy melletti gyakorlat – egyik fontos ága a diagnosztika. Az 1830-40-es évek új vizsgálati módszere a kopogtatás és hallgatódzás (percussio és auscultatio). Ezt a módszert ismerteti *Halász Geyza* 1841-ben megvédett disszertációjában. (*Értekezés a' kopogtatás és hallgatódzásról*. Pest, 1841.) Rövid történeti bevezető után a vizsgálati módszer lényegének pontos ismertetését adta. Az értekezés végén igen precíz bibliográfiai jegyzéket adott a felhasznált irodalomról, amit azért is érdemes megemlíteni, mert ez nem volt még általános gyakorlat.

A meglehetősen magas számú sebészeti témájú dolgozat között prioritás értékű a magyar nyelvű irodalomban *Lumniczer Sándor* (1821-1892) 1844-ben készült plasztikai sebésze-

ti munkája (*A képlő sebészetről*). Alapos részletességgel ismertette az akkor alkalmazott műtéti eljárásokat. Rövid történeti bevezetője és némi illusztrációja is van, szöveg közben tesz említést a felhasznált irodalomról.

Szabó János: Kórodai tapasztalatok a műtői sebészet köréből (Pest, 1845.) című értekezése sokkal szélesebb körű gyakorlati sebészeti összeállítás, mivel a sebészet valamennyi területéről közöl eseteket. Így gégészeti, fülészeti, hasi sebészeti, ortopéd sebészeti műtéteket egyaránt ismertetett. Pontos esetleírást alkalmazott, amely tartalmazta a kórelőzményeket, a kórismét, kórjóslatot, az alkalmazott gyógymódot (a műtét pontos leírását), az esetleges utókezelést. A szokásosnál nagyobb a disszertáció terjedelme, 80 oldal.

Szemészeti témájú *Gárdos József: A hályog' műtéteiről* (Buda, 1840.) c. dolgozata. 23 oldal terjedelemben a hályogműtét módoszatait, javallatait dolgozta fel. Irodalmi hivatkozása nincs, saját tapasztalatait közli.

A különféle betegségeleírások, kórtani esetismertetések is számos értekezés témáját adták.

A később neves kórboncnokká vált *Arányi Lajos* (1812-1887) disszertációja a pokolvarról (anthrax) szólt. Ez a súlyos bőrtünetekkel járó fertőző betegség állatok közvetítésével jutott az emberbe; a 19. századi Magyarországon gyakori volt az előfordulása. A kór súlyosabb esetekben megtámadja a nyirokszerveket, az agyat stb., s halálhoz vezethet. A doktorandus – akkor még *Lostajner Lajos* néven – a betegség változatait, okait és terápiáját írta le. Saját, sikeresen gyógyított betegeiről szólt, de megismertetett a széles körben alkalmazott népi gyógyászati terápiákkal is. (*Értekezés a pokolvarról*. Buda, 1837.)

Nemcsak disszertációjuk témája miatt érdemel említést a következő két disszertáció, hanem azért is, mert nyilvánvalóan nem magyar volt az anyanyelvük, s mégis magyar nyelvű dolgozatot készítettek.

A feltehetően szerb, *Petrovich Simon* kóroktani fejtegetése az urológia tárgykörébe tartozik (*A' húgykövekről*. Pest, 1840.). A kövek keletkezésének okai, a kövek összetételének vegyi elemzése és a kövesedésre való hajlam okainak vizsgálata adta a dolgozat főbb fejezeteit. A disszertáció egyoldalas, cirill betűs ajánlással kezdődött.

Arnstein Hermann: Morbos puerperales című értekezését Budán, 1845-ben adták ki. Csak a címe latin, az egyébként magyar nyelven írott munka a gyermekágyas asszonyok betegségeiről szól.

A terápiái témájúak közül a legkevésbé érdekesek a gyógyszeres kezelést taglaló munkák. Viszont vannak olyan gyógmódeírások, amelyeket valóban eredményesen alkalmaztak. Ezek közé tartoztak a gyógyvizek alkalmazásával foglalkozó, a víznek a gyógyításra való használatára figyelmet felhívó írások.

Trombitás Sámuel 1830-ban védte meg *Az ásványos vizek használások módjáról* c. avatási munkáját. Történeti tényekre hivatkozva mutatta be a gyógyvizek hasznosságát, de ugyanakkor rámutatott arra is, hogy bizonyos betegségekben ellenjavalt a fürdőkúra. Külön fejezetekben szólt a különböző hőmérsékletű fürdőkről, azok használatáról, időtartamáról, majd az ún. „lots-fördő” vagyis zuhany fajtáival, a szesz- és gőzfürdőkkel és a gyógyiszap alkalmazásával ismertetett meg. Bevezetőjében megemlítette, hogy a téma kidolgozását „... a' többség kedvéért anya nyelvünkön tettem”.

Kolb Bertalan: *Orvosi értekezés a vízről életrendbéli 's gyógytudományi tekintetben* címmel írta értekezését 1838-ban, *Berkó József* pedig az akkortájt igencsak divatos hidegvíz kúrákról írt (*A hideg fürdőkről*. Pest, 1837.).

A természetes gyógmódok egyik eredményes, ám akkor még nem gyakran alkalmazott válfaja a gyógytorna. Erről értekezett *Radulovics Demeter* 1842-ben. (*Az orvosi torna élettani és életviteli tekintetben*.) A rendkívül alapos és körültekintő feldolgozás mai szemmel nézve is helyes nézeteket vall.

Egy akkortájt még igencsak kezdeti stádiumban lévő terápiás mód, az elektroterápia fajtáival ismertet meg *Erős László*: *Értekezés az orvosi villanyról* (Buda, 1831.) c. disszertációjában. Az első részben az egyszerű elektromos árammal (dörzselektromosság), annak orvosi hasznáival foglalkozott, a második – tetemesebb – rész pedig a galvánáramról, annak gyógyászati hatásáról tájékoztatott.

A reformkori orvosokat – így az éppen a pályára lépőket is – komolyan érdekelték a közegészségügy problémái: a társadalom és az állam kötelességei e téren, kórházügy, szegény-ellátás, foglalkozási betegségek, az ivóvíz és csatornázás kérdése, a megelőzés, az intézményi és személyi feltételek problematikája stb., amely kérdések több disszertáció alapjául szolgáltak. A magyar nyelvűek közül például *Novák Sándor Ágoston* disszertációjában komoly fejtegetésekbe bocsátkozott. Bevezetőjében határozottan kijelentette, hogy minden jól működő államnak egyik fő kötelessége a lakosság egészségének az őrzése, ápolása. (*A helyhatósági orvos viszonyai 's kötelességei*. Pest, 1842.)

Az egészségügyi felvilágosító irodalommal kapcsolatosan többféle nézet uralkodott, a konzervatívabbak vitatták jogosultságát, de legalább annyian, mint az ellenzők, fontosnak tartották ezt a műfajt. Természetesen a célnak megfelelő színvonalú művelést támogatták. A fiatal orvosok közül sokan fogékonyak voltak erre, felismerték az orvos feladatát és felelősségét a nevelő munkában. Így, érthető módon, több ilyen tartalmú orvosavató értekezés is ismert. A kérdés elméleti alapjainak tisztázására vállalkozott *Baranyay József: A köznépi orvostudományról* c. disszertációjával (Pest, 1834.), amelyben kijelentette, hogy az embernek élete kezdetétől fogva a legnagyobb és leggyakoribb szüksége az orvostudományra van, ezért kötelességük az orvosoknak, hogy a legfontosabb óvó és megelőző ismeretekre – megfelelő előadásmódban – megtanítsák az alacsonyabb iskolázottságú vagy képzetlen lakosságot.

A 19. századi egészségügyi felvilágosító irodalom egyik gyöngyszemét írta meg orvosdoktori disszertációjában *Kovács Pál (1808-1886) A' nevendék nőnem* címmel (Pest, 1833.). Tartalmát, előadásmódját tekintve merőben különbözik az előző munkától. A leánygyermek nevelésének szabályait foglalta össze, és írta meg élvezetes stílusban. Felsorolta a testi nevelés legfontosabb pontjait, a kifejezetten egészségügyi vonatkozásokon kívül kitért a ruházásra, az egészség megóvására és a megfelelő fejlődést elősegítő időtöltésre, a szépségápolásra (ezen belül szólt az alkati hibákról és az egyszerű, házilag elkészíthető szépítő szerekről). A lelki-szellemi nevelési tanácsok között egy külön fejezetet szentelt a tanulásnak. A később „divatos” és közkedvelt homeopata orvossá váló Kovács Pál disszertációja csaknem könnyed olvasmánynak mondható, mindamelllett nagyon sok okos, hasznos tanácsot tartalmaz.¹⁰³

Lezárva az 1848-ig terjedő időszak magyar nyelvű orvosi szakirodalmának taglalását, elmondhatjuk, hogy az valóban az alapok lerakásának kora volt, azokból az ötletekből, kezdeményezésekből fejlődött és terebélyesedett ki a folytatása a 19. század második felében.

Jegyzetek – irodalom

- ¹ GORTVAY György: A magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Bp., Akadémiai K. 1953. 80-81. p.
- ² TARNAI Andor: Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve. Magyar Könyvszemle. 1956. 72. évf. 1. sz. 32-49. p.
- ³ Plan zu einer Ungarischen Gesellschaft für Naturkunde, Oekonomie und Medizin. Pest, 1802.
- ⁴ BUSA Margit: Az Orvosi és Gazdasági tudósításokról. Magyar Könyvszemle, 1957. 73. évf. 4. sz. 379-381. p.
BATÁRI Gyula: Sándorfi József és az első magyar orvosi folyóirat. Orvosi Hetilap, 1969. 110. évf. 42. sz. 2468-2470. p.
- ⁵ BATÁRI Gyula: Sándorfi József (1767-1824). Orvostörténeti közlemények, 1972. (64-65). 115-128. p.
- ⁶ A budapesti kir. Orvosegyesület jubiláris évkönyve 1837-1937. Szerk. Salacz Pál. Bp., (1937). 90. p.
- ⁷ BATÁRI Gyula: Régi magyar orvosi folyóiratok. Orvosi Hetilap, 1968. 109. évf. 26. sz. 1439-1444. p.
- ⁸ BATÁRI Gyula: A magyarországi orvosi sajtó kialakulása. Orvosi Könyvtáros, 1978. 18. évf. 3. sz. 298-306. p.
- ⁹ BUGÁT Pál (1793-1865) Gyöngyösön született szegény körülmények között. Egyetemi tanulmányait Pesten fejezte be 1818-ban. 1820-ban szemézmester lett. Néhány évi vidéki munka után 1824 októberében ki-nevezték a pesti egyetemre, ahol 24 éven át adta elő a sebészeknek az elméleti orvostudományt. 1849-ben a honvédelmi bizottmány országos főorvosává nevezték ki. 1849-ben követte a kormányt Debrecenbe és részt vett a Honvédelmi Bizottmány ülésein. Ezért később megfosztották tanári állásától, és nyugdíjat sem kapott. A világsi fegyverletétel után visszavonult a közélettől és kizárólag a tudományoknak szentelte erejét. 1865. július 9-én Pesten halt meg.
TOLDY (Schedel) Ferenc (1805-1875). A német anyanyelvű Schedel csak iskolái megkezdésekor sajátította el a magyar nyelvet. A Toldy nevet már 1828-tól használta, de csak 1847. április 22-től volt érvényes a hivatalos névmagyarosítás. Igen jó képességei birtokában 17 éves korára elvégezte a bölcsészkart, de közben már beiratkozott a pesti orvosi karra is. 1828-ban szemézmesterré, 1829-ben orvosdoktorrá avatták. 19 évesen írta első könyvét, a nagyszerű Handbuch der Ungarischen Poesie-t, első orvosi témájú cikkét pedig még 1827-ben. Az egyetem elvégzése után külföldi tanulmányútra ment Németország-Franciaország-Svájc-Olaszország útvonallal. Hazatérve, 1830-ban orvosi állást kapott. 1831-33 között Bugáttal szerkesztette az Orvosi Tár c. folyóiratot. Az 1830-as évek közepétől egyre inkább a bölcséleti-irodalmi tevékenység felé fordult. 1836-ban aktívan részt vett a Kisfaludy Társaság létrehozásában, 1843-ban a pesti Egyetemi Könyvtár igazgatója lett. 1861-ben a bölcsészkaron nyert tanári katedrát a magyar nyelv és irodalom tárgy-körben. 1873-75 között a Kisfaludy Társaság elnöke volt.
- ¹⁰ Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Sajtó alá rend. és jegyz.: Oltványi Ambrus. Bp. Akadémiai K., 1969. 452. p.
- ¹¹ U. o. 454. p.
- ¹² Országos Levéltár. Helytartótanácsi Levéltár. C. szekció. Dep. sanit. 833. C. 66.

- ¹³ Bugát Pál levelei Toldy Ferenchez. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában levő eredetiről közli Hellebrandt Árpád. Akadémiai Értesítő, 1915. 26. köt. 10. füzet. 563-573. p.
- ¹⁴ Hasznos Multságok. A Hazai 's Külföldi Tudósításokhoz. 1832. 4. sz. 28. p.
- ¹⁵ HAJDU Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp., 1982. 26-27. p. és 248-251. p.
GRÜNWARD Béla: A régi Magyarország 1711-1825. Bp., 1888. 444-445. p.
- ¹⁶ Országos Levéltár – Helytartótanácsi Levéltár. C. szekció.
- ¹⁷ U. o.
- ¹⁸ U. o.
- ¹⁹ Orvosi Tár. 1831. 4. köt. 10-11. füzet. 153. p. és 158-160. p.
- ²⁰ A levelek eredetije az MTA Kézirattárában található, közlése KŐHEGYI Mihály: Orvostörténeti levelek. Orvostörténeti Közlemények, 35 (1965), 202-205. p.
- ²¹ KOVALOVSKY Miklós: Tudományos nyelvünk alakulása.
In: Nyelvünk a reformkorban. Szerk.: Pais Dezső. Bp., Akadémiai K., 1955. 229. p.
- ²² Orvosi Tár (Továbbiakban: O. T.) Vezérszó. 1831. 1. köt. XII-XIV. p.
- ²³ LOVÁSZ Imre: Értekezés a magyar nyelvújításról és annak némely nevezetesebb hibáiról. Tudományos Gyűjtemény, 1834. 18. évf. 10. köt. 4-52. p.
- ²⁴ SCHUSCHNY Henrik: Toldy Ferenc mint orvosi író.
In: Beöthy emlékkönyv. Bp., Athenaeum, 1908. 1-19. p.
- ²⁵ TOLDY Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig. Pest, Emich, 1864-65. 276-277. p.
- ²⁶ SZILY Kálmán: A természettudományi műnyelvről a magyar irodalomban. Természettudományi Közlöny, 1879. 11. köt. 121. füzet. 339-341. p.
- ²⁷ BUZÁS Győző: A németes összetételek története. 3. rész. Magyar Nyelvőr, 1906. 35. köt. 10. füzet 441-444. p.
- ²⁸ TOLNAI Lajos: A nyelvújítás. Pest, 1928.
- ²⁹ MAGYARY KOSSA Gyula: Bugát és a magyar orvosi nyelv.
In: Magyar orvosi emlékek. 1. köt. Bp. 1929. 316-322. p.
- ³⁰ O. T. 1833. 3. évf. 9. köt. 3. füzet. 248. p.
- ³¹ O. T. 1833. 3. évf. 9. köt. 12. füzet.
- ³² U. o.
- ³³ U. o.
- ³⁴ U. o.
- ³⁵ U. o.
- ³⁶ FLÓR Ferenc (1809-1871). Orvosi tanulmányait a pesti egyetemen 1833-ban fejezte be, 1834-ben sebész-doktori és szülésmesteri oklevelet szerzett. (Az 1831-es kolerajárvány idején – bár még medikus volt – Kalocsán koleraorvosként működött.) 1835-ben Stáhly Ignác másod-tanársegédje, 1837-ben került a Rókus kórházba, ahol néhány év múlva főorvos lett. 1848-ban Pest tisztifőorvosa és a Rókus kórházvezető főorvosa. A szabadságharc idején a tábori egészségügyi szervezet létrehozásában aktív szerepet vállalt, mint a hadügyminisztérium egészségügyi osztályának vezetője. A világoi fegyverletétel után visszavonult tápió-

szelei birtokára. 1861-ben – közkívánatra – ismét Pest tiszti főorvosa és kórházvezető főorvos. 10 hónap múlva – politikai tiltakozásul – ismét visszavonult. Második emigrációja idején azonban részt vett a különféle tudományos társaságok életében. A kiegyezés után – harmadszor – ismét pesti főorvos és a Rókus kórház igazgatója lett és tevékeny formálója az orvosi közéletnek és a fejlődő orvostudománynak. 1871. július 7-én váratlanul, baleset következtében halt meg a „legmagyarabb magyar orvos”.

³⁷ Érdekes levelezés az Orvosi Tár ügyében.

O. T. Új folyamata. 1839. 2. félév. 5. sz. 66-73. p.

³⁸ O. T. 1831. 1. évf. 3. köt. 7. füzet. 88. p.

³⁹ CSERSZKY Antal: Útmutatás a patikai vizsgálatra. O. T. 1832. 2. évf. 7. köt. 9. füzet. 133-180. p.

LINZBAUER Ferenc: A gyógyszeráraknak keblekre (gremia) való fölosztása ügyében. O. T. Új folyamata. 1841. 7. félév. 9. szám 129-135. p.

⁴⁰ O. T. 1832. 6. köt. 4. füzet. 81-94. p.

O. T. 1832. 6. köt. 5. füzet. 185-199. p.

O. T. 1832. 6. köt. 6. füzet. 262-285. p.

LINZBAUER Ferenc: Igazgatási és orvosi rendszer a törvényes bűnesetekre nézve.

O. T. Új folyamata. 1840. 4. félév. 20. sz. 305-313. p.

O. T. Új folyamata. 1840. 4. félév. 21. sz. 321-326. p.

ARÁNYI Lajos: 100 bonczolatróli számadás.

O. T. Harmadik folyamata. 1845. 7. köt. 3. sz. 33-48. p.

O. T. Harmadik folyamata. 1845. 7. köt. 4. sz. 49-61. p.

O. T. Harmadik folyamata. 1845. 7. köt. 5. sz. 73-76. p.

O. T. 1833. 3. évf. 11. köt. 7. füzet. 26-39. p.

⁴¹ BUGÁT Pál: Elaggott s kiszegényedett orvosfeleink ügyében indítvány. O. T. Új folyamata. 1840. 5. félév. 8. sz. 124-128. p.

⁴² O. T. 3. folyamata. 1842. 2. köt. 24. sz. 373-384. p.

O. T. 3. folyamata. 1842. 2. köt. 25. sz. 385-397. p.

O. T. 3. folyamata. 1846. 10. köt. 16. sz. 245-252. p.

⁴³ Magyar-deák és deák-magyar orvosi szókönyv az Orvosi Tár' első két évéhez. Pest, 1833.

⁴⁴ Érdekes levelezés az Orvosi Tár ügyében.

O. T. Új folyamata. 1839. 2. félév. 5. sz. 70-73. p.

⁴⁵ O. T. 3. folyamata. 1843. 4. köt. 20. sz. 344. p.

⁴⁶ O. T. 3. folyamata. 1844. 5. köt. 5. sz. 79. p.

⁴⁷ Némelly szerkesztői jegyzékek.

Magyar Orvos-Sebészeti s Természettudományi Évkönyvek. 1844. 1. évf. 2. sz. 102. p.

⁴⁸ SCHOEPF (Merei Ágost): Az orvossebészeti évkönyvek megszüntetése. O. T. 3. folyamata. 1846. 9. köt. 13. sz. 206. p.

⁴⁹ NEUBURGER M(ax): Die Entwicklung des wissenschaftlichen Vereinswesens und Bedeutung für den medizinischen Fortschritt. Wiener klinische Wochenschrift. 1937. 50. évf. 20. sz. 666-674. p.

⁵⁰ SALACZ: i. m. 86. p.

- ⁵¹ U. o. 130-131. p.
- ⁵² U. o. 111-112. p. és 135. p.
- ⁵³ U. o. 119-125. p.
- ⁵⁴ U. o. 134-135. p.
- ⁵⁵ Teljes anyaga – a háború alatt elkallódottak kivételével – 1952 májusában az Országos Orvostörténeti Könyvtárba (ma Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár) került.
- ⁵⁶ BUGÁT Pál: Tudományosságunk előmozdítása ügyében indítvány. O. T. Új folyamat. 1840. 5. félév. 2. köt. 10. sz. 186-187. p.
- ⁵⁷ WACHTEL Dávid: Még egy szó 'a hazánkban alapítandó orvos-egyesületek iránt. O. T. Új folyamat. 1839. 3. félév. 2. sz. 17-32. p.
- ⁵⁸ Pesti Hírlap. 1841. 1. évf. 71. sz. 601. p.
- ⁵⁹ KUBINYI Ágoston: Terv a' mikint alakítandó magyarországi orvosi és természetvizsgáló társaságról. Pesti Hírlap, 1841. 41. sz. 342-343. p.
- ⁶⁰ SCHOEPF-MEREI Ágost beszámolói:
Pesti Hírlap, 1841. 44. sz. 370. p.
Pesti Hírlap, 1841. 46. sz. 386-387. p.
Pesti Hírlap, 1841. 47. sz. 395. p.
Pesti Hírlap, 1841. 48. sz. 403-404. p.
Pesti Hírlap, 1841. 67. sz. 566-566. p.
Pesti Hírlap, 1841. 72. sz. 607-608. p.
Pesti Hírlap, 1841. 76. sz. 638. p.
Pesti Hírlap, 1842. 137. sz. 290. p.
- ⁶¹ Semmelweis Orvostörténeti Szaklevéltár (Továbbiakban: SOSZL)
Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek iratanyaga 1841 – (Továbbiakban: MOT-Vizsg.)
- ⁶² KUBINYI Ágoston megnyitó beszéde. In: Magyar Orvosok és Természetvizsgálók ... 1. Nagygyűlésének munkálatai. Pest, 1842. 7-10. p.
- ⁶³ SOSZL. MOTVizsg. iratanyaga.
- ⁶⁴ MOTVizsg. ... 3. Nagygyűlésének munkálatai. Besztercebánya, 1843.
- ⁶⁵ MOTVizsg. ... 6. Nagygyűlésének munkálatai. Pécs, 1846. 68. p.
- ⁶⁶ MOTVizsg. ... 7. Nagygyűlésének munkálatai. Pest, 1847. 17. p.
- ⁶⁷ GRÓSZ Frigyes: Magyar- és testvér Erdélyhon ásványvizei orvosi és státuszgazdasági fontosságáról és e' két tekintetbeni gyarapításáról. In: MOTVizsg. ... 5. Nagygyűlés munkálatai. Kolozsvár, 1845. 90-96. p.
- ⁶⁸ BITTNER Imre: A statusorvostan különös tekintettel annak magyarhoni állásáról. In: MOTVizsg. ... 4. Nagygyűlésének munkálatai. Pest, 1844. 32-41. p.
- ⁶⁹ MOTVizsg. ... 4. Nagygyűlésének munkálatai. Pest, 1844. 48. p.
- ⁷⁰ U. o. 138. p.
- ⁷¹ MOTVizsg. ... 6. Nagygyűlésének munkálatai. Pécs, 1846. 54. p., 62. p., 67. p.

- 72 CHYZER Kornél: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től – 1890-ig. Sátoraljaújhely, 1890. 60. p.
- 73 U. o.
- 74 MOTVizsg. ... 4. Nagygyűlésének munkálatai. Pest, 1844.
- 75 MOTVizsg. ... 7. Nagygyűlésének munkálatai. Pest, 1847. 8. p.
- 76 MOTVizsg. ... 4. Nagygyűlésének munkálatai. Pest, 1844. 139. p.
- 77 GOMBOCZ Endre: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története 1841-1941. Bp., 1941. 10-38. p.
- VAJDA Péter: A' Magyar Természettudományi Társulat ismertetése. Pesti Hírlap, 1841. 56. sz. (július 14.) 474-475. p.
- 78 Királyi Magyar Természettudományi Társulat. Tegnap és ma. Emlékfüzet. Bp., 1937. 12. p.
- 79 GOMBOCZ: i. m. 50-53. p.
- 80 Adatok a Magyar Tudományos Akadémia és a XIX. század első felének történetéhez. 2. füzet. Bp., 1929. 75-76. p.
- 81 U. o. 85. p.
- 82 A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825-1975. Bp., 1975. 25. p.
- 83 SZÁNTÓ György Tibor: Fejezetek az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás történetéből. Bp., 1983. 12-14. p.
- 84 BALOGH Pál, Almási: Egy pár szó a' magyar tudós társaság ügyében. Társalkodó. 1848. 18. sz. 139-140. p.
- 85 BALOGH Pál, Almási: i. m. Társalkodó. 1848. 19. sz. 150. p.
- 86 U. o. 151. p.
- 87 VISZOTA György: Cenzúrai különösségek a XIX. század második negyedében. In: Adatok a Magyar Tudományos Akadémia és a XIX. század első felének történetéhez. Bp., 1926. 74-75. p.
- 88 SZÁNTÓ György Tibor: i. m. 19. p.
- VOIT Krisztina: Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szervezési kérdései a múltba. M.T.A. I. Oszt. Közleményei. 32. Bp., 1981. 23-33. p.
- 89 Természettudományi pályamunkák. 2. köt. Buda, 1840. 120. p.
- 90 WAGNER Dániel: i. m. 7. p.
- 91 Török József a hazai gyógyvizek nagynevű kutatója, propagálója, a magyar balneológiai szakirodalom neves művelője.
- 92 SZÁNTÓ György Tibor: i. m. 19. p.
- 93 GYÓRY Tibor: Az orvostudományi kar története 1770-1935. Bp., 1936. 24., 66., 78., 128., 217-218., 298., 312. p.
- 94 SASHEGYI Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra. 1800-1830. Bp., 1938.
- 95 FRITZE, E.: Kisdéd sebészi eszköztár (armamentarium chirurgicum), avagy a legnevezetesebb sebészi eszközök rajzai. Ford.: Bugát Pál, Flór Ferenc. Buda, 1837.
- FRITZE, E.: A nevezetesebb sebészi véres műtételek... Magyar és latin nyelven kiadva Bugát Pál által. Pest, 1839.

- ⁹⁶ GORTVAY: i. m. 205-208. p.
- ⁹⁷ MOTVizsg. ... 6. Nagygyűlésének munkálatai. Pécs, 1846. 147. p.
- ⁹⁸ A MOTVizsg. soproni vándorgyűlésén.
- ⁹⁹ SOLTÉSZ János: Egészségtudomány. Nemzeti iskolák számára. Sáros-Patak, 1839.
– Uő. Elemi iskolák számára. Sáros-Patak, 1846.
SZOTYORY József: Diétetikai rövid kátékhézis ... városi alsóbb és falusi iskolák számára. Kolozsvár, 1830. – és ennek 2. jav. kiadása, Marosvásárhely, 1831.
SZOTYORY József: Kathekheta: azaz: diétetikai rövid katekhézis ... a szülék és tanulók számára. Marosvásárhely, 1832.
- ¹⁰⁰ HŐGYES Endre: Emlékkönyv a budapesti kir. magyar tudományegyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről. Bp., 1896. 116. p.
- ¹⁰¹ GYŐRY: i. m. 72., 209., 131. p.
- ¹⁰² RÉTI Endre: Egykori doctori dissertatiók. Bp., 1974. 1-6. p.
- ¹⁰³ Érdemes megjegyezni, hogy Kovács Pál indította meg Győr első magyar nyelvű hírlapját 1847-ben, – a „magyarított” Vaterland-ot – Hazánk címmel. Szépirodalmi munkássága igen jelentős, verseket, színdarabokat stb. írt. Alapító tagja volt a Kisfaludy Társaságnak, akadémiai levelező tag lett. Lapjában Petőfi, Arany, Lisznyay stb. írásait is közölte, szoros kapcsolatban állt velük.

III. A szabadságharc leverése utáni évek (1849-1857)

A szabadságharc leverését követő elnyomás minden szellemi tevékenységre is bénítóan hatott. Szigorú korlátok közé szorították a tudományos társasági életet, a magyar nyelvű könyvkiadás – még ha szakirodalomról volt is szó – szünetelt, ill. erősen visszaesett.

A szakmai társulások között aránylag szerencsés volt a *Budapesti Királyi Orvosegyesület*, mivel 1850. január 22-én benyújtott kérvénye kedvező elbírálás alá esett, és január 26-án megkapta az engedélyt az ülések megtartására, azzal a feltétellel, hogy a hatóság ellenőrző képviselőjének minden ülésen jelen kell lennie. (Ez az intézkedés egészen 1867-ig érvényben volt.) Alig kezdte meg az egyesület a működést, a politikai ellenőrző hatóság feje, báró *Geringer Károly* udvari tanácsos leiratában az Orvosegyesület szakvéleményét kérte ki az árvizek egészségre ártalmas befolyásáról, a maga részéről pedig jóindulatáról és további támogatásáról biztosította az egyesületet. Az egyesület a kért szakvéleményt hamarosan elkészítette, amelyet a későbbiek során még több hasonló követett. Minden ilyen felszólításnak a legjobb tudása szerint megfelelt, tudatában lévén annak, hogy mindezzel nemcsak a haza egészségügyének szolgál, hanem *Geringer* elismerése és támogatása is előnyösen kiaknázható az ország orvos- és egészségügye szempontjából. Ilyen felsőbb protektor védelme alatt ugyanis viszonylag békésen tarthatták üléseiket, tudományos előadásait.

1856-ban Pest rendőrfőnöke, *Joseph Prottmann* felülvizsgálta az alapszabályokat, több kifogása volt velük kapcsolatban, és szigorító rendelkezéseket tett. Többek között a nyelvhasználatra vonatkozóan is rendelkezett: ennek értelmében okleveleiket csak német nyelven állíthatták ki, hasonlóképpen hivatalos levelezésük is csak németül történhetett, az egyesület felügyeletét pedig egy kormánybiztosra ruházta. Az egyesületi irattár tanúsága szerint ebben az időben nem volt felhőtlen a kapcsolat a hatóságokkal. Ilyen körülmények között sem kiadói tevékenységről, sem pályázatokról nem lehetett szó, örültek, hogy legalább az előadásokat meg tudták tartani.¹

A *Királyi Magyar Természettudományi Társulat* szintén az 1850-es év nyarán kezdte meg az újabb engedélyek megszerzését működéséhez. Hasonló ellenőrzéssel, mint az Orvosegyesületben – hatósági biztos jelenlétében – tarthatták meg üléseiket. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint *Gamperl*, Pest városi tanácsnok, eleinte látogatta is az előadásokat, de vagy meggyőződött az összejövetelek politikai ártalmatlanságáról, vagy csak unatkozott azokon, a későbbi üléseken már csak elvétve jelent meg. *Prottmann* rendőrfelügyelő beavatkozása gondot

okozott a *Természettudományi Társulatnak* is, először a társulati bélyegzőt kifogásolta, majd az alapszabályok jelentős mértékű módosítását kívánta, s ez a zaklatás egészen 1865 februárjáig húzódott. Az ülések számát is csökkenteni kellett. Ezt azonban az előadások színvonalának emelésével próbálták ellensúlyozni. A választmány tagjai sorában komoly tudósok kaptak helyet, közöttük több neves orvos is, így *Lenhossék József* (1818-1888), *Semmelweis Ignác* (1818-1865), *Dorner József* (1808-1873), *Margó Tivadar* (1816-1896). A fiatalabb korosztályból *Balogh Kálmán* (1835-1868) és *Chyzer Kornél* (1836-1909) is egyre aktívabban részt vett a társulati életben. A kiadási munka azonban nagyon kis mértékben folyhatott csak, ebben az időszakban csupán az *Évkönyvek* 2.-3. kötete jelent meg.²

A *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* teljes hallgatásra voltak kényszerítve, nem kaptak engedélyt a vándorgyűlések megtartására.³

A kortársak szerint a szabadságharc leverése utáni magyar sajtónak a pusztaság létezéséért kellett küzdenie. Valójában a magyar nyelvű sajtó háttérbe szorításáról volt szó, nem pedig a teljes mértékű megsemmisítéséről. A magyar nyelvű sajtónak az új, nehéz körülmények között kellett megtalálnia a helyét. Az 1848-as forradalom egyik legfontosabb vívmányát, a sajtószabadságot formálisan érintetlenül hagyta a kormányzat, mert a cenzúrát nem állította vissza, de ennél sokkal veszélyesebb és hatásosabb módszert vezetett be, az utólagos ellenőrzést. Ennek értelmében a kész nyomdatermékeket kellett ellenőrzésre benyújtani, és akkor dőlt el, terjeszthető-e a kiadvány. Ennek eredményeképpen a szerkesztők és kiadók – rettegve az anyagi kártól – sokszor a kelletténél erősebb öncenzúrázást alkalmaztak. A Bach-korszak sajtótörvénye, amely egészen a kiegyezésig érvényben maradt, 1852. május 27-én lépett életbe. A legkörültekintőbben kidolgozott törvény fő célja annak biztosítása volt, hogy a szellemi életet minél jobban ellenőrizhessék a hatóságok. Az előírások nemcsak a „nyomtatósajtó termékeire, hanem az elmének és képzőművészetnek” bármely sokszorosított formájára is vonatkoztak. A Világos utáni magyar sajtó- és könyvkiadás a megtorlások és az attól való félelem, továbbá a szigorú hatósági ellenőrzések miatt a reformkor elejének szintjére esett vissza. Bizonyos fokú számbeli növekedés csak az ötvenes évek közepén figyelhető meg, az 1850-60-as évek fordulóján viszont már örvendetes fejlődés következett be.⁴ Az elmondott nehézségek és akadályok a magyar orvosi szakfolyóirat- és könyvkiadás ügyét is befolyásolták.

Az *Orvosi Tár* 1848. év végi megszűnésével időszaki sajtó nélkül maradtak a magyar orvosok. Ez a probléma viszonylag hamar megoldódott, ha nem is a magyar nyelvű szakirodalom számára kedvező módon. *Wachtel Dávid* (1807-1872)⁵ ugyanis felismerve a helyzetet,

arra gondolt, hogy német nyelvű lap kiadására talán könnyebben kap engedélyt, ezért ilyen feltételek előrebocsátásával nyújtotta be kérelmét. 1850 nyarán már meg is kapta az engedélyt, a folyóirat első száma 1850. július 1-jén jelent meg.

Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn (1850-1860)

A hazai orvosoknak tehát akarva-akaratlanul német nyelvű folyóiratot kellett tájékozódásuk érdekében olvasniuk, ez volt az a fórum is, amely – szerény keretek között – érdekeiket is képviselte. Ha ilyen szempontból mérlegeljük, a *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* c. folyóirat összekötő láncszem volt az *Orvosi Tár* megszűnése és a később megindult *Orvosi Hetilap* között. Lehetővé tette, hogy ne szakadjon meg hosszabb időre az orvosok hazai tájékoztatása. A lap egyébként a szorosán értelmezett orvostudományon kívül az általános természettudománnyal, a gyógyszerészettel, a közegészségüggyel, az egészségügyi közigazgatással is foglalkozni kívánt. (Alcíme szerint: „*Mit gleicher Berücksichtigung für Naturforscher, sanitäts Beamte, Aerzte, Wundaerzte und Pharmaceuten*”.)

A megjelenés helye kezdetben Pest, majd 1855-től Sopron volt. *Wachtel* hetilapja ugyan nem képviselt különösebben magas tudományos színvonalat, fontossága azonban nem vitatható el. A kor hivatalos egészségügyi orgánumának is tekinthető, mivel *Aemtliches* c. rovata az érvénybe lépő orvos-egészségügyi rendeleteket hozta nyilvánosságra. *Neuigkeitsbote* c. rovatában jelentek meg azok az apró hírek (kinevezések, előléptetések, nyugdíjazások, jutalmazások, halálozások, orvosi társaságok hírei stb.), amelyek a korszak krónikájának tekinthetők, s az orvostörténeti kutatások forrásának számítanak. *Miscellen* rovata kitekintést nyújt a nagyvilágba, hiszen külföldi lapokból vett át híreket, szenzációsnak vélt eseteket, általában a hír forrását is megjelölve.

A lap beosztása a megjelenés 10 évében nagyjából változatlan volt. Első helyen a rendeleteket közölték, majd ezután egy-két eredeti közleményt hoztak, leginkább orvosi szakterületekről, de voltak köztük természettudományos vagy gyógyszerészeti témájúak is. Egy-egy szám jelentős részét tették ki a referátumok. A külföldi orvosi folyóiratok tanulmányait kivonatolva ismertették meg a legfontosabb szakirodalommal az olvasókat; a referátumok alaposak voltak és elősegítették a „naprakész” tájékozódást. Elsősorban német, francia, angol (amerikai is), olasz szaklapok anyagát kísérték ily módon figyelemmel. Külön könyvismertető rovata is volt a folyóiratnak *Bibliografischer Anzeiger* címmel. Az 1860-as évfolyamban –

vagyis az utolsó évben – több számhoz *Medizinische Rundschau* címmel mellékletet csatoltak, amelyben egy-egy hazai szerző egy-egy témát dolgozott fel külföldi lapokban megjelent közlemények alapján. Tulajdonképpen a szemlerovat tematikus, felduzzasztott változata volt ez a melléklet.

Wachtel megnyerte a lap számára a kor neves orvosait, akik később az *Orvosi Hetilap* és a *Gyógyászat* munkatársai lettek. Érdekes, hogy Semmelweisnek egyetlen cikke sem jelent meg itt, bár vele kapcsolatosan találunk hírt a *Zeitschrift...-ban*.⁶ Feltételezhető, hogy a szerzők magyarul küldték be cikkeiket és ezeket fordították le németre. Ritkán ugyan, de külföldi illetőségű orvos írása is közlésre került.

A szakcikkek legfontosabb témái voltak: járványügy-járványstatisztikák (pl. az 1854-55. évi kolerajárvány idején folyamatosan tájékoztattak a betegség terjedéséről, megbetegedési és halálozási adatokat közöltek stb.), számos gyógyvíz- és fürdőismertetést tettek közzé, az ország kórházainak bemutatása és az ország különböző területeinek orvosföldrajzi leírása is sok számban szerepelt.

Az orvosi érdekvédelmi kérdések szinte egyenrangú – megoldandó – feladatként kerültek említésre az ország közegészségügyi helyzetének törvényes rendezésére irányuló javaslatok mellett.⁷ 1850-ben *Eleméry Ferenc* sürgető szükségszerűségként taglalta az orvosi árszabás összeállítását és mielőbbi kiadását. Nemcsak az orvosok, de a betegek érdekében is szükségesnek tartotta egy ilyen szabályzat kibocsátását, a korrekt betegellátás egyik elengedhetetlen részeként.⁸ A kormányzat is belátta a kérdés fontosságát, és 2 év múltán már elkészítettek egy orvosi taxatervezetet.⁹ 1851-ben *Vojtitz*, székesfehérvári orvos részletes tervezetet dolgozott ki egy orvosi nyugdíjalap működtetésére, amely az orvosok, seborvosok és gyógyszerészek özvegyeinek anyagi ellátását, megsegítését lett volna hivatva biztosítani.¹⁰

A gyógyszerészet és a gyógyszerészek képviselőinek is helyet adott a folyóirat. *Wittstein* a gyógyszerészek egyetemi képzésében mutatkozó ellentmondásokról indítva írt egy tervezetet 1854-ben, a képzés egyértelműbbé és korszerűbbé tétele érdekében. A hangsúlyt arra helyezte, hogy mindenképpen az orvoskarhoz kell kapcsolni az oktatást, és nem a bölcsészethez – mint erre több példa is van – mivel a medikusok tananyagában is szerepel a kémia, fizika, botanika, állattan, ásványtan stb., tehát indokolt, hogy a gyógyszerészek is hasonló szellemben sajátítsák el az ilyen irányú ismereteiket.¹¹ Több közlemény és rendelkezés foglalkozott a gyógyszer-kereskedelem szabályozásával is. Fontos feladat volt az orvosi fel-

ügyeletet nélküli gyógyszer-kereskedelem megakadályozása, valamint egy új gyógyszerár-szabás összeállítása is.¹²

1854 júliusától – az ún. keresztévolyamos folyóirat 5. évfolyamától – Sopronban jelent meg a kiadvány, összefüggésben *Wachtel* áthelyezésével. A hivatalos kiadói tájékoztatás ugyan csak november 6-tól jelzi a szerkesztés-kiadás helyének a változását, de a címlapok más júliustól – Sopron német nevét – Oedenburgot tüntették fel. A lap megszokott rovatai megmaradtak, de formailag mégis áttekinthetőbbé vált a *Zeitschrift...*, a címlap fejléce alatt, rövidített formában kinyomtatott tartalomjegyzék segítségével. Igen ritkán ugyan, de egy-egy szemléltető ábra is előfordult a kötetekben.

Wachtel jó kapcsolatot alakított ki az 1857-ben megindult *Orvosi Hetilappal*. Kölcsönösen átvettek egymástól híreket, közleményeket, felhívták az olvasók figyelmét egymás cikkeire. Féltékenység, vetélkedés nem volt észlelhető a két lap között. Ennek a békés egymásmellettiségnek az oka talán az is lehetett, hogy nem azonos városban jelentek meg, ilyen értelemben inkább kiegészítői, mint konkurensei voltak egymásnak. *Wachtel* hasonló barátsággal és lelkesedéssel üdvözölte a Pozsonyban – 1860-ban – *Kornhuber* szerkesztésében megjelenő *Correspondenzblatt des Vereins für Naturkunde* c. lapot is.

Úgy tűnik azonban, hogy az igazságtalan harc, amely a korszak több folyóirata között dúlt, a *Zeitschrift...*-et sem kerülte el. A *Wiener Medizinische Wochenschrift* 1859-ben vitriolos élel megfogalmazott kritikát írt a *Zeitschrift...* egyik könyvismertetéséről, amelyben nemcsak a nevezett írást, s annak tartalmi hibáit pellengérezte ki, hanem a lap egészéről becsmérlően nyilatkozott. Nevetségesnek, kisstílusú vidékinek nevezte a lapot, gúnyosan „*poätisches medizinische Moniteur*”-nek nyilvánítva, szerkesztőit és íróit tudatlansággal vádolta. A *Zeitschrift...* felháborodott választudósításának a megjelenése után a bécsi lap ismételten, talán még metszőbb hangnemben reflektált *Wachtelék* tiltakozására. A szóváltás lényege már régen nem az volt, hogy melyiküknek volt igaza a vitatott témában, hanem az, hogy melyik fél tudja jobban megsérteni a másikat. A méltatlan szócsatával az *Orvosi Hetilap* is foglalkozott.¹³

A *Zeitschrift...* válságát *Wachtel* Egerbe történő áthelyezése indította meg. A lap tulajdonjogát megtartotta, de a szerkesztést átadta korábbi munkatársának, *Kundt Emánuel* soproni orvosnak. Ezt azonban átmeneti megoldásnak tekintette és bejelentette, hogy Egerbe fogja áttenni a folyóirat szerkesztőségét, még az előfizetéseket is oda kérte. Máig sem tisztázott, hogy mi volt az oka annak, hogy a lap mégis megszűnt. Lehet, hogy kevés megrendelő jelentkezett,

de az is elképzelhető, hogy *Wachtel* Egerben nem talált olyan német nyelvet bíró olvasói hátteret, mint Sopronban és ez szegte kedvét.¹⁴

Összegezőként ismételtlen rá kell mutatni, hogy *Wachtel* lapja nehéz történelmi időkben, szerény eszközeivel a hazai orvosok érdekeit képviselte. Fórumot adott nekik és lehetőségeihez mérten színvonalasan tájékoztatta őket. A *Zeitschrift für Natur und Heilkunde in Ungarn* német nyelve ellenére a magyar orvostörténelem és a magyar orvosi szakirodalom része, amely nélkül az 1850-60 közötti évek valóságos megismerése nem képzelhető el.

Jegyzetek – irodalom

- ¹ A Budapesti Kir. Orvosegyesület jubiláris évkönyve 1837-1937. Szerk.: Salacz Pál. Bp., 1937. 141-147. p.
- ² GOMBOCZ Endre: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története 1841-1941. Bp., 1941. 73-82. p.
- ³ CHYZER Kornél: A Magyar Orvosok és Természettudományi Vizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től-1890-ig. Sátoraljaújhely, 1890. 62-63. p.
- ⁴ A magyar sajtó története. II./1. köt. Szerk.: Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Bp., 1985. 291-298. p.
- ⁵ WACHTEL Dávid (1807-1872) orvosdoktor, egyetemi tanár. Tanulmányait Pesten végezte, itt avatták orvosdoktorrá 1833-ban. Temesvárott kincstári orvos lett, majd 1859-ben a soproni kerület orvosügyi előadója, később Heves megye főorvosa, és végül 1861-ben a pesti egyetem általános kór- és gyógyszer-tani tanszékén kapott katedrát. (Ebben a minőségében 1870-71-ben működött.)
- ⁶ Neuigkeitsbote. Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn, (továbbiakban: Zeitschrift für N. u. H. in Ungarn) 1851. 1. 35.
- ⁷ RÉTHY, Paul: Beiträge zur Reform des Medizinalwesens in Ungarn. Zeitschrift für N. u. H. in Ungarn, 1853. 4, 4, 321-322. p.
- ⁸ ELEMÉRY Ferenc: Ueber die Nothwendigkeit einer Medizintaxe in Ungarn. Zeitschrift für N. u. H. in Ungarn, 1850. 1, 4, 25-28. p.
- ⁹ Zeitschrift für N. u. H. in Ungarn, 1852. 3, 14, 111-112. p.
- ¹⁰ VOJTITZ, J.: Ein neuer Plan zur Gründung eines Pensionsfondes für Witwen von Aerzten, Wundaerzten und Pharmazeuten. Zeitschrift für N. u. H. in Ungarn, 1851. 2, 15, 115-118. p.
- ¹¹ WITTSTEIN: Entwurf einer pharmazeutischen Fakultät. Zeitschrift für N. u. H. in Ungarn, 1854. 5, 13, 98-99. p.
- ¹² Zeitschrift für N. u. H. in Ungarn, 1852. 2, 36, 281. p.
Zeitschrift für N. u. H. in Ungarn, 1852. 2, 23, 177-180. p.
Zeitschrift für N. u. H. in Ungarn, 1852. 2, 27, 209-212. p.
- ¹³ Zeitschrift für N. u. H. in Ungarn, 1859. 10, 12, 96. p.
Zeitschrift für N. u. H. in Ungarn, 1859. 10, 14, 112. p.
Orvosi Hetilap, 1859. 3, 29, 463-464. p.
- ¹⁴ Batári Gyula: Egy magyarországi németnyelvű orvosi folyóirat. Zeitschrift für Natur und Heilkunde in Ungarn, Orvosi Hetilap, 1973. 114, 24, 1440-1446. p.

IV. A neoabszolutizmus korának tíz éve (1857-1867)

A szabadságharc leverését követő önkényuralom első éveiben az orvosi társaságok és egyesületek működése nem csupán ezért volt a tetszhalál állapotában, mert a hatósági engedélyek nem voltak birtokukban, hanem azért is, mert a magyar orvostársadalom színe-java – a szabadságharcban való aktív részvétele miatt – személyes szabadságában is korlátozva volt. *Balassa, Markusovszky, Korányi, Arányi, Bugát, Flór, Lumniczer* stb. rövidebb-hosszabb ideig börtönbüntetést is szenvedett, majd távol kellett tartaniok magukat a közélettől, hogy a rendőri ellenőrzések és zaklatások újabb kellemetlen következményekkel ne járjanak. Bár a *Budapesti Kir. Orvosegyesület* – mint azt az előző fejezetben említettük – bizonyos fokú mentességet élvezett a hatóságok szigorától, de az az igazán szabad egyesületi élet és szellemi munka, amit az orvosok igényeltek volna, nem valósulhatott meg. *Markusovszky* és baráti köre – *Balassa, Lumniczer, Semmelweis, Kovács Sebestyén Endre, Halász Géza, Hirschler Ignác* stb. – fondorlatosan próbálták kijátszani az ellenőrzéseket és a besúgókat, és lovaglás ürügyén találkoztak valahol a városon kívül, így szabadabban tudtak eszmét cserélni mind politikai, mind szakmai kérdésekben. A társaság, amely később a tréfás „*faculté de medecine à cheval*” elnevezést kapta, egy-egy eldugottabb vendéglő különtermében is összeült és ezzel az akkori nehéz viszonyok között a lelki és szellemi tespedéstől mentette meg tagjait. Az itt elhangzott tervek, ötletek közül számos megvalósításra került akkor, amikor azt az enyhülő politikai légkör lehetővé tett. Ennek a baráti alapon szerveződött, ám komoly tudományos, szellemi erővel felvértezett társaságnak az érdeme az ún. pesti orvosi iskola létrejötte és a nyomában kibontakozó fejlődés a hazai orvostudományban.¹ Ez az enyhülés az 1850-60-as évek fordulóján következett be, mikor ismét szabadabb lett az orvosegyesületek és társaságok működése, új, komoly hírnevet kivívó, hosszú életű szakfolyóiratok indultak meg, a hazai könyvkiadás is örvendetes lendületet kapott.

a.) Budapesti Királyi Orvosegyesület

Az Orvosegyesület tevékenységére leginkább jellemző az 1850-60-as évek fordulóján és az 1860-as években a szoros és eredményes együttműködés az 1857-ben megindult Orvosi Hetilappal, valamint a pályázatok újraindulása.

Az *Orvosi Hetilappal* való kapcsolat többféle módon nyilvánult meg. Nagyon fontos momentum, hogy az Orvosegyesületben elhangzott, jelentősnek ítélt előadások szövegét leközölte az *Orvosi Hetilap*. Ennek köszönhető, hogy a korszak két jelentős orvostudományi felfedezésének első publikációja magyar nyelven, magyar folyóirat hasábjain jelent meg. *Semmelweis Ignác* 1858 januárjában két ülésen (január 2-án és 23-án), majd májusban tartott előadásai keretében ismertette a gyermekágyi láz kóroktanáról vallott nézeteit, és az előadások szövege még az évben megjelent az *Orvosi Hetilapban*. (Ugyan e témában írott német nyelvű könyve *Die Aetiologie, der Begriff und die Prophylaxis des Kindbettfiebers* címmel két évvel később, 1860-ban jelent meg Bécsben.) A cseh származású pesti egyetemi tanár, *Czermak Nepomuk János* (1828-1873) 1858 novemberében itt tartotta első ismertetését a gégetükör alkalmazásáról, majd az *Orvosi Hetilapban* adta közre előtanulmányait a Lipcsében, 1860-ban ki nyomtatott alapvető művéhez, amelynek címe *Der Kehlkpfspiegel und seine Verwerthung für Physiologie und Medicin*.²

Az *Orvosi Hetilap* az *Orvosegyesület* szakértelmében bízva, átruházta rá a folyóirat által meghirdetett pályázatok bírálatát és a jutalmazásra szánt pénzösszeg kezelését. *Markusovszky* 1858. december 29-én két díj odaítélését hirdette meg azon két legjobb munkának jutalmazására, amelyek az *Orvosi Hetilap* 1859. évi évfolyamában fognak megjelenni. Az első díjat *Korányi Frigyes* (*Tanulmányok a bujasenyvtan köréből*), a másodikat *Bókai János* (A végbéliszamról) nyerte el. A pénzjutalmat nem vették fel, hanem felajánlották az újabb jutalmazásokra szánt tőke gyarapítására. Ez az összeg az adakozások és a tőkekamatok útján gyarapodott, 1877-ben már 600 Ft volt. Ekkor kapta a *Balassa-díjalap* elnevezést, kezelője továbbra is az *Orvosegyesület* maradt. Ebből tudták folyamatosan jutalmazni – az *Orvosegyesület* véleményezése alapján – az elkészült tudományos műveket.³

Így 1860 decemberében – 2 éves határidővel – pályázatot hirdetett meg az *Orvosegyesület*. Első és második díj kiadásának ígéretével (100 illetve 50 arany jutalom) indították el a munkát. A téma megnevezése: „*Írassék le hazánkban valamely tájéknak egészségi viszonya*”. Felhívták a figyelmet a következő szempontokra: természeti behatások, a lakosság életmódja, életviszonyai, a leggyakoribb betegségek, mindezek befolyása a népesedésre. A betegségekre alkalmazott orvosi és népgyógyászati gyógymódok ismertetése és az azon módok megkeresése volt még a feladat, hogyan lehetne a kuruzslók által elkövetett visszaéléseket megakadályozni.⁴ Az eredményhirdetésre 1863-ban került sor. Első díjat nem adtak ki, a második díjat az „*Élj az idővel*” jellegű dolgozat szerzőjének – *Török Jánosnak* – ítélték oda. A munka fő

érdemének a pontos orvosi napló vezetést és ennek alapján a statisztikai jellegű adatok alapos feldolgozását vélték a bírálók.⁵ A második dolgozat szerzője anonym maradt, mivel – nem jutalmaztatván – a szerző adatait tartalmazó borítékot elégették. Egyúttal a sajtó által kihirdették, hogy a szerző – inkognitójának megőrzésével – átveheti dolgozatának kéziratát az *Orvosegyesület* levéltárában.⁶

Ezek a pályamunkák azonban – minden erényük ellenére – nem pótolták a szakkönyvek hiányát. Az *Orvosegyesület* 1861. februári ülésén *Verebély* tanár az orvosi irodalom újabb kiadványait kellett volna, hogy ismertesse. Előadása azonban a hiányosságokat tárta fel inkább és arra mutatott rá, mi az, amit okvetlenül pótolni kell. Tarthatatlannak vélte, hogy azok a művek, amelyek egyáltalán vannak, „*elavultak és a szó szoros értelmében haszonvehetetlenek...*”. Kifejezte sok orvostársa abbeli igényét, hogy a legalapvetőbb ágak kézikönyvét végre ki kell adni, mert ez a kérés „*...kivihető s részint ki is vitetik...*”.⁷

Az *Orvosegyesület* 1861-ben módosított alapszabályaiban határozottan kimondta a publikálás feladatában való részvételt, s az arra vonatkozó kötelezettségvállalást.⁸ Az Egyesület megújuló életéről szóló beszámoló azonban kritikai megjegyzéseket is tartalmazott: „*Mai napig a budapesti kir. orvosegyesületnek munkálatai nem léteznek sehol...Meggöndítettett orvosegyesületi üléseinkben a 'magyar könyvkiadó társulat' létesítése, de ennél egész év alatt tovább nem mentünk.*”⁹

1864 márciusában több tárgykört jelöltek meg a beadandó írások témájául: 1./ Betegágy melletti tapasztalatok a hőmérséklettel és annak mérésével kapcsolatban (heveny betegségekben a lázingadozás diagnosztikus értékéről); 2./ a fekélyekről kórok- és szövettani szempontból; 3./ az ételhamisítások és ételmérgezések legfőbb ismérvei – segítségül az igazságügyi diagnosztikának; 4./ miképpen hat az aszályos év a váltóláz megbetegedések gyakoriságára – különös tekintettel a lápos posványos vidékekre; 5./ egy magyar orvostörténeti munka is kívánatos lenne.¹⁰ Az *Orvosegyesület* következő ülésén a tagok azt kérték, hogy a sok téma közül egyet jelöljenek ki az éves pályázat megírására, mert a nagy választási lehetőség is eredményezhet közömbösséget,¹¹ még akkor is, ha a fenti témák távlati tervként lettek megjelölve, mintegy javaslattételre bocsátva a tagság elé.

A pályázatokkal megbízott néhány főből álló bizottság végül is – három éves határidő megszabásával – a következő Magyarországon előforduló betegségek leírására kérte fel a szakembereket: váltóláz (50 arany), csömör (40 arany), pokolvar (40 arany), hólyagkő (50 arany), szürke hályog (30 arany), ajakrák (30 arany). Fontos feltételként jelölték meg, hogy

magyar nyelven íródjon a dolgozat. A különféle orvosi szempontokon kívül megkívánta a bizottság, hogy a szerző sorolja fel az általa ismert, használt, fellelt szakirodalmat. (Fontos előrelépést jelent ez a követelmény, mivel ebben az időben a felhasznált irodalom megjelölése rendkívül elnagyolt módon történt, ha egyáltalán hivatkozott valamire a szerző.¹²) Kimondták, hogy a jutalmazott munka az egyesület tulajdonává válik, alkalmilag, ha lehetőség lesz rá, ki fogják nyomtatni.¹³ Az előzőekben említett tagsági aggodalom nem volt alaptalan, mert a megadott határidőre egyetlen írás sem érkezett az *Orvosegyesülethez*. Így 1868-ban újabb – ekkor már pontosan körülhatárolt témájú – pályázat kihirdetése vált szükségessé, de ez már az általunk vizsgált időszak utáni történésekhez tartozik.¹⁴

1867. június 3-án a kormány leiratban az *Orvosegyesület* segítségét kérte, ekkor gyógyszerészeti témában. A gyakran használatos – gyógyszerkönyvbe fel nem vett – újabb gyógyszerek összeíratásával és áraiknak a megállapításával bízta meg az egyesületet. Természetesen olyan módon, hogy a kinyomtatott taxa kézikönyvként forgalomba kerüljön. A feladat megoldására megalakult a „*gyógyszertári árszabályt revideáló bizottság*”, de ez csak javaslatételre vállalkozott, a kiadványt végül is a gyógyszerészek központi bizottmánya készítette el 1872-ben.¹⁵

Az 1867. október 19-i közgyűlésen ismét felmerült az évkönyv kiadásának a kérdése. Az egyesület választmányának javaslatait egyhangúan elfogadta a tagság. Eszerint az egyesület bármely rendes tagja ajánlhat az egyesületben elhangzott előadást, bemutatást az évkönyvben való közlésre, de az előadó nem köteles ezt az ajánlatot elfogadni. Végezetül: egy erre a célra alakított bizottmány bírálja majd el, hogy szakmailag alkalmas-e az előadás a nyomtatott közlésre. Ezután még mindig több éves várakozás előzte meg az *Orvosegyesület* évkönyvének megjelenését, az első kötet 1874 végén kerülhetett az érdeklődők kezébe.¹⁶

Áttekintve a *Budapesti Királyi Orvosegyesület* pályázati témáit, a szakkönyvkiadásra tett javaslatait, szakértői munkáját, az a következtetés vonható le, hogy tartották magukat az alakuláskor meghatározott célokhoz, mivel tevékenységük mindig a legváltozatosabb eszközökkel kívánta segíteni a gyakorló orvosok munkáját és a kudarck ellenére is következetesen megmaradtak ennek az ügynek a szolgálatában.

b.) A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései

A szabadságharc leverése után hosszú kényszerszünet akadályozta a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* munkásságát is. 1861-ben próbálkoztak az újraengedélyeztetéssel, ügyük pártfogójául *Eötvös Józsefet* nyerték meg. Az újrakezdés anyagi és szellemi feltételeiről tartott tanácskozásra is meghívták *Eötvöst* és elnökül választották meg. Az ő személye garanciát jelentett, így 1863. május 8-i keltezéssel megérkezett a helytartótanácsi engedély.¹⁷ Szervezeti változás a korábbiakhoz képest nem történt, az orvosi szakosztályon belül azonban további tagolódás következett be: belgyógyászati, orvos-sebészi, sebész-szemészi, államorvostani, kórbonctani, elmeorvósági alosztályokra oszlott. *Almási Balogh Pál* 1865-ben avval a javaslattal állt elő, hogy szükséges lenne egy ún. szociális szakosztályt is létrehozni – mégpedig az orvosi főosztályon belül, tekintettel a nyilvánvaló kapcsolatra – amelynek feladata a jótékonyági intézmények, valamint a kölcsönös segélynyújtó társaságok, takarékpénztárak, kereskedelmi intézetek felmérése, ismertetése lenne. Ez magával vonja a statisztikának, mint tudománynak és a statisztikai felmérések gyakorlati fejlesztésének a szükségességét is. Ezt a javaslatot 1867-ben, a rimaszombati nagygyűlésen elfogadták, miáltal az orvosi szakosztály feladatköre lényegesen bővült.¹⁸ A vándorgyűlések munkálatai egyre határozottabban az ország egészségügyének a rendezésére irányultak. Javaslatok láttak napvilágot a kórházügy javítása érdekében (országos szemkórház és országos elmeorvósintézet alapítása, a pesti Rókus-kórházat az egyetem gyakorló kórházává neveznék ki stb.), az orvosok társadalmi helyzetének javítása, díjazásuk központi megszervezése, nyugdíjkérdésük megnyugtató rendezése tárgyában, de a legkomolyabb munkát mégis a közegészségügyi törvényjavaslat kidolgozásával végezték.

Kun Tamás 1863-ban konkrét lépések megtételére szólította fel a tagságot a közegészségügyi törvényjavaslattal kapcsolatosan (a témához kapcsolódó pályázat részletes ismertetésére később visszatérünk), majd 27 tagból álló bizottságot állítottak fel, amelynek a törvényjavaslat kidolgozása és formába öntése, a továbbiakban pedig ennek az országgyűlés elé való terjesztése volt a feladata. A törvényjavaslat 1865-re készült el, és az 1865. augusztus 28. - szeptember 2. között tartott nagygyűlésen fogadta el a tagság.¹⁹ *Kun Tamás* volt a fő szorgalmazója annak is, hogy az ország egészségügyének törvényes képviselőt biztosítsanak az országgyűlésben.²⁰ Az 1867-es nagygyűlés által szervezett bizottság leiratban fordult *Wenckheim Béla* (1811-1879) belügyminiszterhez, s az ügy mielőbbi rendezését kérte. A belügyi-

niszter az ország különböző részeiből összehívott szakértőkből országos véleményező testületet hozott létre *Országos Közegészségügyi Tanács* néven 1868. március 10-én. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy az *Országos Közegészségügyi Tanácsot* létrehozó testület a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* javaslatára ült össze, de nem az ő tervezetük alapján, hanem a *Balassa-Korányi-Markusovszky-Jendrassik-irányzat* szellemében döntött. A közegészségügy felsőházi képviselete továbbra is halsztódott.²¹ A magyar közegészségügy történetének fontos dokumentumai azok a javaslatok, tervezetek, s az ezek fölött tartott viták anyagának a nyomtatott közrebocsátásai, amelyek a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók...* munkálataiban olvashatók. *Kun Tamás* a közegészségügy és államorvostan témakörében több önálló könyvet is megjelentetett, amely munkák terjedelme meghaladta a Természetvizsgálók éves köteteinek a kereteit,²² bár ezek gyökerei is mindenképpen a vándorgyűlésekhez kötődtek. Az ilyen széles érdeklődésre számot tartható ügyekben igénybe vették a két orvosi folyóiratot, az *Orvosi Hetilapot* és a *Gyógyászatot* is. Így teljes terjedelmében olvasható a *Gyógyászatban* mind a közegészségügyi törvényjavaslat, mind pedig az alakítandó orvosi nyugdíjintézet alapszabálytervezete is.²³

A meghirdetett pályázatok is nagyrészt közegészségügyi témákhoz kapcsolódtak. 1863-ban, a Pesten megtartott nagygyűlésen felhívást tettek közzé, hogy dolgozzanak ki a tagok a közegészségügy megszervezése érdekében egy tervezetet. Miután ez a felhívás eredménytelen maradt – túlságosan nagy feladatnak ítélték meg egy személy számára az átfogó javaslat elkészítését –, 1864-ben egy arra kiválasztott bizottság tagjai között osztották ki az egyes részterületekre vonatkozó szabálytervezet összeállítását. A hét pontba foglalt államorvostani munkaterv a következő volt: az orvos viszonya az államhoz (*Kun Tamás*), az orvos viszonya a közönséghez (*Verebély József*), az orvos viszonya üggyártásaihoz (*Hirschler Ignác*), a törvényszéki orvosi eljárás (*Grósz Lajos*), orvosi rendőrség (*Tormay Károly* és *Schmidt György*), gyógyszerészet (*Jármay Gusztáv*), barmászati rendőrség (*Zlamál Vilmos*).²⁴ Az elkészített javaslatokat, s azok módosítását önálló kiadványként már 1865-ben a tagság elé bocsátották.²⁵

Első ízben 1863-ban, – majd az eredménytelenség miatt 1864-ben és 1865-ben megismételve – pályázatot hirdettek meg: „*Mily éttrend volna ajánlandó a magyar nép számára, mely mind az egészség fönntartására, mind a szaporodás előmozdítására, mind az élet meghosszabbítására legcéllirányosabb lenne; s melyek volnának azon eszközök, melyek által e tekintetben a napi renden levő visszaélések, élet és egészségrontó szokások s veszélyes tévutakra vezető előítéletek megakadályoztathatnának?*” A legfőbb kívánalom az volt, hogy – a témá-

ra való tekintettel – a pályamű közérthető nyelvezettel legyen megírva. A jutalom összege először 30 arany volt, majd további adományok által 300 arany gyűlt össze. 1867-ben tették közzé a bírálóbizottság döntését a beérkezett dolgozatokról. A nyertes munkát *Török János*, Gömör vármegye főorvosa írta.²⁶ Az indoklás szerint a bevezetés ugyan tudományos értékű, megértése szakembert igényel, a dolgozat fő része, a kátészerűen megfogalmazott tanácsok azonban alkalmasak arra, hogy a köznép felvilágosítását szolgálják. Az egészséges ember diétetikáján túlmegy, kitér a kórtanra, az általánosan alkalmazandó terápiára és a legfontosabb elsősegély-intézkedéseket is tartalmazza. Bár a jutalmat megszvavzták, a továbbiakban változtatásokat javasoltak, mert a köznép számára túl szakszerű, a szakember számára túlságosan köznapi a megfogalmazása.²⁷ *Török János* hasonló témában már nyert pályadíjat 1863-ban az *Orvosegyesületnél*, feltehetően az ott szerzett tapasztalatokkal gazdagodva írta meg ezt a sikeres munkáját. 1867-ben, Pesten nyomtatásban is megjelent a mű *Életrendi kalauz a nép számára. Üdvös tanácsokkal az élet fönntartására, megszilárdítására s tekintettel a czélszerű betegápolás és életmentés általános szabályaira* címmel.²⁸

Az 1865. évi XI. nagygyűlésen *Balassa János* 100 aranyat ajánlott fel „... azon orvosszakmai, tárgyát kimerítő, eredeti magyar munkának, legyen az akár szorosan orvostani, akár az orvostaniakba áthajló természettudományi, mely innét számított három év leforgása alatt megjelenend és mely nemcsak a többi ilyenekhez viszonyítva legkitűnőbb, hanem általában és minden tekintetben megüti a tudományosság teljes mértékét”.²⁹ Az eredményhirdetés 1869-ben történt meg, amely szerint *Margó Tivadar: Állattan* c. művének 1. kötete nyerte el a bírálóbizottság tetszését.³⁰

A Marosvásárhelyen tartott X. nagygyűlésen *Pataky Dániel* (1804-1871) 20 aranyat ajánlott fel a szifilisz különböző formáinak és a leghatásosabb terápiájának ismertetésére. Nem volt feltétel, hogy eredeti közléseket tartalmazzon a tanulmány, de előírás volt, hogy a legkorszerűbb eljárásokra, kutatásokra épüljön a dolgozat.³¹ 1865 júniusáig két munkát küldtek be és közülük *ifj. Halasi József* német nyelven írott munkája bizonyult a jobbnak: „*Die unrecchten Behandlungsarten des venerischen Uebels haben dem menschlichen Geschlechte mehrgeschadet, als vielleicht das Uebel selbst*”.³²

Kedvezőtlen vélemény alakult ki *Schaller János* (1814-1901) székesfehérvári orvos himlőoltással kapcsolatban megjelent pályázati felhívásáról. Előzménye az volt, hogy egy jelígével beküldött tanulmányát a bíráló bizottság visszaküldte, mert tudománytalannak ítélte meg annak tartalmát és személyeskedőnek a hangvételét.³³ Ezután 1864-ben 1000 (!) aranyat

ajánlott fel annak, aki bebizonyítja neki, hogy az oltás valóban hasznos és nem káros, mint azt ő állítja.³⁴ Több gúnyos támadás érte emiatt az értelmetlennek tűnő pályázati mozgósítás miatt, *Poór Imre*, a *Gyógyászat* főszerkesztője egyenesen észbeli és tapasztalatbeli képességeit vonta kétségbe, hogy ebben a témában ilyen módon akar pályaműveket megíratni.³⁵ Némi huzavona után – mivel nem járult hozzá, hogy a díj odaítélésekor ő semleges maradjon – *Schaller* visszavonta indítványát.³⁶ Ezt a kudarccal végződött pályázatot azért is érdemes megemlíteni, mert a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* köztudottan sok érdemet tudnak felmutatni a himlőoltás és az újraoltás propagálása érdekében végzett tevékenységük terén.

Mi sem értékelhetnénk annál találóbban ennek a tudományos társulásnak és vándorgyűléseiknek a tudománytörténeti jelentőségét, mint ahogyan az utolsó vándorgyűlésen *Szily Kálmán* elnök összefoglalta azt: „*A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek működése nélkül sokkal ... szegényebb volna a magyar természettudományos mozgalmaknak, sőt egész kultúránknak története is. Egyenesen meglepő, milyen sok közérdekű kezdeményezésnek és nagy fontosságú javaslatnak voltak forrásai a Vándorgyűlések. És szinte bámulatos, hogy az állítólag nehezen megmozdítható magyar társadalomnak minő széles rétegeit bírták ezek a Vándorgyűlések aktív érdeklődésre.*”³⁷

c.) A Királyi Magyar Természettudományi Társulat

Mint már az előzőekben említettük, a *Természettudományi Társulat* már 1850-től ismét megtarthatta üléseit, ha bizonyos megkötésekkel is. Kiadási tevékenységük azonban jó ideig szünetelt. Bár már 1855-től kezdve szorgalmazták, hogy az évkönyvek helyett egy gyakrabban megjelenő kiadvány kerüljön az olvasók kezébe, a szerkesztési elvek elfogadtatása és egyéb adminisztratív ügyintézés miatt az újabb kiadvány csak 1860 júniusában valósult meg. *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye* címet viselő új időszak kiadvány végeredményben a korábbi évkönyvek folytatása, stílusban sem igen különbözik azoktól. A szerkesztésben igen szigorú elvekhez ragaszkodtak és csak olyan írást közöltek, amely a társulat előtt előzőleg már előadásként elhangzott, vagy témájában kapcsolódott az ott elhangzottakhoz. Az utóbbi esetben az ilyen cikkeket be kellett jelenteni a szaküléseken. Nehézkes és rendszertelen volt a szerkesztőségi munka, ami elsősorban a program hibájából adódott és nem a szerkesztő hanyagságának volt tulajdonítható. A megjelenést nem kötötték időhöz, ez további zavarok forrásává vált, előbb jelentek meg az 1862-es év füzetei, mint ahogy kiadásra

került volna a teljes 1861-es évfolyam. Minden évfolyamot más szerkesztett (1861: *Szabó József*, 1862: *Tóth Sándor*, 1863-64: *Vész János*), ez sem alakította kedvezően a folyóirat arculatát, szellemiségét. Az első és második füzetben még fellelhető némi kísérlet arra, hogy nem szakember is találjon bennük olvasnivalót, de ez a jelleg – mondhatni – nyomtalanul eltűnt a további kötetekből.³⁸ *Kátai Gábor* (1831-1878), aki egyébként a társulat egyik legodaadóbb híve és hivatalviselője volt, a következőképp vélekedett: „... az évkönyvek közlönnyé változtatása, olyan kivittel, aminővel történt, egyike volt a legszücségtelenebb s a legcéltalanabb fogásoknak.”³⁹ Tény, hogy a Közlönnyel tett kísérlet nem vált be, sem a tagok számát nem növelte, sem a természettudományok népszerűsítését nem segítette elő. 1867-ben jelent meg utoljára.

A társulat 1861. március 28-i ülésén *Bugát* és *Kátay* ismételten a kiadványok ügyével hozakodott elő. Javasolták, hogy kezdjék meg a tudományok mindegyekének a kézikönyvét megírni és kiadni. A javaslatot nem fogadták el azzal az indokkal, hogy az *Akadémia* hasonló pályázatot hirdetett meg, és egyébként sincs elegendő pénze a társulatnak ilyen célra.⁴⁰

Leszűkítve a kutatást az általunk vizsgált orvostudományi publikációkra, meg kell jegyezni egy sajátos ellentmondást: az üléseken szép számmal hangzottak el kifejezetten orvostudományi témájú előadások, hiszen jelentős mértékben megnőtt a tagságban az orvosok száma, ugyanakkor a társulati kiadványokban ehhez képest elenyészően kevés volt az orvosi témájú tanulmány. Csupán az *Orvosi Hetilap* tudósításaiból értesülhetünk arról, hogy neves orvosok komoly kutatásokra alapozott előadásokat tartottak a *Természettudományi Társulat* hallgatósága előtt.

A nem túl nagy számú orvosi közleményt áttekintve néhány olyan fontosabb témakört, illetve tanulmányt kell megemlíteni, amelyek az 1850-60-as években a *Társulatban* hangzottak el, annak gondozásában kerültek kinyomtatásra.

Szabadszöldi Mihálytól két írás jelent meg a *Közlöny* 1863-64-es kötetében, az egyik az anatómia, a másik pedig az élettan tárgykörébe tartozik.⁴¹ Az egy-egy részterület tanulmányozásához kapcsolódó legfrissebb adatokat hozta nyilvánosságra a szerző, s összegezte a kutatási eredményeket. Az ízlelés élettanához, annak megismeréséhez vitt közelebb az a kísérlet-sorozat, amelyet *Korányi Frigyes* végzett. Ennek tapasztalatait tette közzé a *Közlönyben* a kor stílusában írott, szakembereknek szóló, nem népszerűsítő célú és jellegű tanulmányában.⁴²

Az ásvány- és gyógyvízelemzések problematikája a *Természettudományi Társulat* működésében is jelentős szerepet kapott. Az 1851. június 17-i választmányi ülésen kérték fel

Molnár Jánost (1814-1885), hogy készítse el azt a szabályzatot, amely egységesíti az ásványvizek elemzésének és az eredmények leírásának a módját.⁴³ Ezért a legtöbb gyógy- és ásványvíz ismertetése *Molnár János* nevéhez fűződik, írásai a Társulat *Évkönyvében* illetve a *Közlönyben* jelentek meg 1851-1864 között.⁴⁴ Fontos szempont volt a hazai értékek felderítése mellett, hogy a külföldi gyógyvizekhez hasonló hatásút találjanak Magyarországon is, mert ez is bizonyítékot szolgáltatna a hazai fürdő kultúra fellendítése érdekében hangoztatott propagandának. Ezért is érdekes *Nendtvich Károly* elemzése és ismertetése a mennyházai meleg forrásokról, mivel gyógyhatásukat a bad-gasteini források vizével azonosnak ítélte meg.⁴⁵

A közegészségügy területét érintő kérdések egyik kulcsfontosságú témaköre az ivóvíz-elemzés. Érdekes adatokat hozott nyilvánosságra *Preysz Móricz* és *Aujeszky Lipót* a pesti kút-vizekkel kapcsolatban. Vizsgálataik a közutak mellett a vendéglők, a kávéházak és a patikák kutjainak a vizére is kiterjedtek.⁴⁶ Az 1866. évi kolerajárványnál feltűnt, hogy bizonyos házak lakóit milyen tragikusan letarolta a betegség, a szomszédokban pedig egyetlen megbetegedés sem történt. Okát az ivóvízben keresték. Ezért – a gyógyvízelemzéseiről már ismert – *Molnár János* törvényszéki vegyészt felkérték, hogy a kutak vizét analizálva fedje fel az esetleges fertőző góccokat. A vizsgálat közérdekű volt, eredményét a szerző 1867-ben hozta nyilvánosságra.⁴⁷

Batizfalvi Sámuel (1826-1904) ortopéd orvos jelentetett meg a *Természettudományi Társulat* évkönyvében egy olyan cikket, amely célját és stílusát tekintve az a fajta népszerűsítő-felvilágosító műfaj, amelynek művelését a társulat megalakulásakor célul tűzte ki. *Házi gyógytestgyakorlat* címmel egyszerű, könnyen elvégezhető tornagyakorlatokat ír le, amelyeket bárki elvégezhetett otthon, felügyelet nélkül is. Külön felhívta a figyelmet arra, hogy abban az esetben, ha valaki idült betegségben szenved, először kérje ki kezelőorvosa tanácsát. A különféle betegségeknél előnyös hatást kifejtő gyakorlatokat külön csoportosításban mutatta be.⁴⁸

Ennek éppen ellenkezője és a rendkívül nehéz stílusra jellemző elrettentő példa *Sztoček Károlynak A lakhelyekben megkívántató levegő-jutalékról* c. tanulmánya. Témáját tekintve – milyen legyen a lakás, illetve a különféle rendezvényekre vagy közös lakhelyül szolgáló helyiségek levegője – akár egészségügyi felvilágosító írás is lehetett volna. De oly nehézkes, nehezen érthető, képletekkel, kémiai vizsgálatok eredményeit táblázatokban közlő részletkérdésekkel túlszűfolt közlemény volt, amely ezt a célt semmiképpen sem szolgálhatta.⁴⁹

A *Természettudományi Társulat* működésében és kiadási tevékenységében jelentős fordulópontot az 1869 és az 1872-es esztendőök hoztak. Ennek részletes taglalása már nem feladat, mert a disszertáció tárgyidőszaka utáni eseményekhez tartozik. Röviden csak annyit, hogy 1869-ben indult meg a *Természettudományi Közlöny*, amely megvalósította azt a célkitűzést, hogy a természettudományok területén – beleértve az orvostudományt is – bekövetkezett változásokról, a fejlődés eredményeiről népszerű stílusban, jól érthető megfogalmazásban tájékoztassa a szélesebb olvasói rétegeket. 1872-ben kezdte meg működését a *Természettudományi Könyvkiadó Vállalat*, amelynek kiadásában számos orvostudományi munka látott napvilágot, és tevékenységének köszönhető sok, népszerű formában megírt, egészségügyi felvilágosító kiadvány közreadása.

d.) A Magyar Tudományos Akadémia

A *Magyar Tudományos Akadémia* évkönyvei és jelentései alapján az derül ki, hogy az 1850-es években, bár rendszeresen ülésezett a természettudományi szakosztály, a kifejezetten orvosi témájú előadások száma elenyésző volt. *Gebhardt Ferenc* a himlőoltásról (1851-52-ben), közegészségügyi kérdésekről (1852-53-ban) tartott előadást, *Pólya József* és *Lenhossék József* idegéletani és anatómiai témakörben szerzett tapasztalatait adta közre. Ebben a körben hangzottak el *Bugát Pál* orvosi-nyelvészeti értekezései is. Néhány előadás a hazai ásvány- és gyógyvizekkel foglalkozott. Az előadások szövege az *Akadémiai* évkönyvekben került nyomtatásra.⁵⁰ Az orvosok tevékenysége az 1850-60-as évek fordulóján erősödött az *Akadémián* belül, s ennek következményeképpen az orvosi témák gyakoribbá válása figyelhető meg kiadványaikban az 1860-as évek második felétől. Természetesen ez csak viszonylagos növekedést jelentett, az előbbieken felsorolt témakörök lényegileg nem bővültek.

Megszaporodtak az *Akadémia* által meghirdetett pályázatok is. 1859-ben új kezdeményezéssel álltak elő néhányan, aminek – elméletileg – orvosi vonatkozása is lett volna. *Almási Balogh Pál* vezetésével adakozó szándékú hölgyek, orvosok, akadémikusok 10 évre, évenként 135 aranyat ajánlottak fel népszerű tudományos kézikönyvek jutalmazására. Tervük szerint évente négy, azaz összesen negyven, népszerű nyelvezettel megírt, de a tudomány korszerű szintjének is megfelelő mű került volna az olvasók kezébe. Az ügy gondozását hivatalos formában is elvállalta az *Akadémia*. A „*Hölgyek alapítványa*” elnevezés alatt ismertté vált pályázatot 1860-tól hirdették meg. Több éven át nem érkezett be sikeres pályamű a fűvészet, a

vegytan, a növényzeti földrajz, a földtan és az állati élettan témakörében.⁵¹ Az élettani kézikönyv megírását 1863-1867 között háromszor hirdették meg, eredménytelenül. Az embertani kézikönyv sorsa sem volt szerencsésebb, a munka beadásának a határideje 1868 márciusában járt le, de az adott időre csak egyetlen pályamű érkezett be. Ennek színvonalát azonban nem találta megfelelőnek a bíráló bizottság, ezért a jutalom nem került kiosztásra.⁵²

Az *Akadémia* az ún. nagyjutalmát évenként ítélte oda. 1864-ben a természettudományi kategóriában *Balogh Kálmánnak Az ember élettana* c. műve, mint az utolsó öt évben megjelent hasonló témájú könyvek közül a legjobb, nyerte el a 200 aranyat, a második helyezett munka szintén orvos-szerző által írt mű volt, *Nendtvich Károly: Amerikai utazás-a*.⁵³ A díj odaítélése felháborodást és erős kritikákat váltott ki. Bírálták a természettudományi szakosztályt, hogy a bíráló bizottság vagy nem rendelkezik megfelelő ismeretekkel, vagy elfogult, vagy hanyag az elbírálásban. Az ugyan igaz, hogy szegényes a természettudományi témában írott művek skálája, de annyira talán nem, hogy Balogh művét már másodszor tüntetik ki (bármilyen jó, annyira nem, hogy kétszer díjazzák).⁵⁴ *Nendtvich* útleírásáról pedig így szól a tárca írója: „...olyannak díjazását fölöslegessé tették, mely tartalmánál fogva sokkal inkább a *Travellers' Club*, mint az *akadémia természettudományi osztályának urodalmához tartozik*”.⁵⁵ A továbbiakban a szerző kifejezi azt az általános nézetet, amely szerint meggondolandó a bírálati rendszer, sőt talán a bíráló bizottság tagjainak a megváltoztatása is szükséges lenne az ügy érdekében.

1865-ben jelent meg *Szabó József* szerkesztésében az *Értekezések a természettudományok köréből* c. akadémiai sorozati kiadvány, amelyben jó nevű orvosok színvonalas tanulmányai láttak napvilágot az elkövetkező évek folyamán. *Jendrassik Jenő* szemészeti, *Lenhossék József* idegélettani, *Rózsay József* közegészség- és járványtani, *Than Károly* és *Lengyel Béla* gyógyvízelemzés témájú tanulmányai kaptak helyet a kiadványban.

Összegezőképpen végül is elmondható, hogy több olyan kezdeményezése volt a *Magyar Tudományos Akadémiának*, amely felölelte az orvostudományi szakirodalom fejlesztésének az ügyét is, de ezek nem mindig jártak eredménnyel. Az akadémiai kiadványok között pedig érdekes, színvonalas orvostudományi tanulmányok kaptak helyet, bár számuk az elvárásokhoz képest csekély volt.

e.) Az Orvosi Hetilap első évtizede (1857-1867)

1857 júniusában került ki a nyomdából első ízben a hazai orvostudományi szaksajtó egyik legfontosabb orgánuma, a ma is megjelenő Orvosi Hetilap. A lap kiadásának tervét már évek óta dédelgette a *Markusovszky Lajos* köré gyűlt orvos-társaság. A lap alapítója és szerkesztője *Markusovszky Lajos* (1815-1893) volt.⁵⁶ Minden különösebb ceremónia nélkül indította útjára lapját. Segítségére voltak barátai: *Balassa, Korányi, Hirschler, Lumniczer*, az ügy nem-orvos protektorai: *Deák Ferenc, Andrássy Gyula, Eötvös József* voltak. Elég nehezen kapták meg a lapalapítási engedélyt, a cenzori hivatal sok bosszúságot és feleslegesnek tűnő munkát okozott *Markusovszkynak*. Így pl. néhány számot teljes egészében ő maga fordított le németre, mert csak a német nyelvű szöveget volt hajlandó a hivatal cenzúrázni. Tiltakozását mindenféle formában kinyilvánította *Markusovszky*, míg évek multával az enyhébb cenzúrázást sikerült elérnie.⁵⁷

A hetilap alcíme: „*Honi és külföldi gyógyászat és kórbúvárlat közlönye*”. A pesti orvosi fakultás lapjaként az orvosi kar tanárainak a támogatását élvezte, de segítségül hívta a szerkesztő a kórházak gyakorló orvosait is, hogy tapasztalataik közrebocsátásával segítsék elő a tudomány fejlődését. A szerkesztési alapelveket az első számban, a tárcarovatban közölt program útján ismerhette meg az orvosi közönség. Legfontosabb célkitűzésüknek azt tekintették, hogy a lap segítségével behozzák azt az elmaradást, amely a külföld orvostudományához képest jellemezte a hazai színvonalat. A lap szerkezeti felépítése – amely hosszú ideig változatlan volt – szintén ezt a feladatkört igyekezett szolgálni. Első helyen a szacikkek álltak, majd ezután következett a „vonal alatti” rovat, a tárca, amely mindig közérdekű kérdésekkel foglalkozott. Jelentős helyet kapott a lapban a külföldi szakirodalom ismertetése. A külföldi lapokat referáló rovatban elsősorban a francia és angol nyelvű orgánumokat kísérték figyelemmel, mert ezen nyelvek ismerete kevésbé volt elterjedt, a német nyelvű szakirodalmat általában ki-ki személyesen olvasta el az akkor már szép gyűjteménnyel rendelkező *Orvosegyesületi Könyvtárban*. Ezt a rovatot később szakosított lapszemlévé fejlesztették, olyan szakemberek közreműködésével, mint pl. *Wagner János* (belgyógyászat), *Poór Imre* (bőr- és nemigyógyászat), *Kovács Sebestyén Endre* és *Lumniczer Sándor* (sebészet), *Semmelweis Ignác* (szülészeti-nőgyógyászat) stb. *Honi könyvészet* címmel a hazai önálló kiadványok részletes ismertetését is megtalálhatjuk a lapban. Nem kevésbé fontos közléseket tartalmaztak azok az apró hírek, amelyekkel minden egyes szám lezárult; itt társulati hírek, kinevezésekről és egyéb személyes

vonatkozású eseményekről szóló közlések, pályázati felhívások és egyéb orvosi területre vonatkozó hirdetések voltak olvashatók. A hetilap hivatalos orgánumnak is tekinthető, mivel „... feladatai közt nem utolsó helyet foglal el a közegészségi ügy, melynek vezetésével ... a kormány ... felruházta”⁵⁸, de ezen kívül, természetesen, minden fontos egészségügyi rendelkezésről is azonnal tájékoztatta olvasóit.

A lap irányítói több ízben vizsgálatnak vetették alá munkájuk eredményét, mert nem voltak híján a bírálatoknak, gáncsoskodásnak, és nem minden áron akarták kiadni a lapot, hanem csak „... addig folytatni folyóiratunkat ha és míg életre valónak bizonyul ... de míg képes ... minden rendkívüli segítyezés és pártfogás nélkül függetlenül és önerejüleg ... céljának megfelelni.”⁵⁹ A folyóirat negyedik évfolyama is ilyenszerű summázattal kezdődik, vizsgálva, hogy az induláskor kitűzött célokat sikerült-e elérni. Első helyen a magyar nyelvűség kérdését taglalta a szerkesztőségi közlemény, ugyanis a lap indulásakor többen megkérdőjelezték a magyar nyelvű lap létjogosultságát, mondván: a magyar orvostudomány sem önálló eredményeket, sem eredeti szakirodalmat nem tud felmutatni, az orvosi szaknyelv kérdése sem jutott még nyugvópontra, nem fejlődött ki megfelelően. A szerkesztőség éppen a szaknyelvi fejlődés érdekében tartotta fontosnak az ezirányú munkálkodást. Úgy vélték, hogy már nem az a kérdés, kell-e lap az orvosnak, hanem az, hogy milyen legyen, hogy megfeleljen a kívánalmaknak. Az önálló kutatásokon nyugvó tanulmányokon kívül továbbra is fontos szerepet szántak a referáló rovatnak, a folyóirat „*Tárcza*”-rovatát pedig az orvosi közügyek, javaslatok, tervezetek fórumává tették.⁶⁰

A szerkesztőség nyitott fórumot biztosított olvasóinak a lap jobbítása érdekében beküldött javaslataik közkinccsé tételére. Értékes, átgondolt tanácsokkal szolgált a már többször említett *Kun Tamás*. Ő az *Orvosi Hetilap* minél szélesebb körben való népszerűsítése terén fontos szerepet tulajdonított a megyei főorvosoknak, akiknek módjukban állna olyan „olvasókörre” szervezni a megye orvosait, akik bizonyos számú folyóirat megrendelésével nemcsak az előfizetők számát növelnék, hanem a saját szakmai tájékozottságukat is gyarapítanák. Nem tartotta haszontalannak az ügyészek, a bírók és egyéb közigazgatási szakemberek figyelmébe ajánlani a folyóiratot, különös tekintettel az érintkező területekre (törvényszéki orvostan, közegészségügy). A lap munkatársainak körét kiszélesítendő javaslatai között említésre méltó a szakreferensi rendszer bevezetésének a kérdése (ami meg is valósult), a „*versenyzési tér megnyitása*”, vagyis pályázatok meghirdetése. E tekintetben is a megyei főorvos koordinátori tevékenységére apellált, aki a területén dolgozó orvosoktól évente legalább egy, tudományos

igénnyel kidolgozott jelentést megkívánhat (orvosi geográfia, járványtan, esetleírások stb.). A közlésre alkalmas írások megjelentetése nemcsak a szerzők számát gyarapítaná, de a lap profilját is színesebbé tenné.⁶¹ Hiányolta egy olyan orvosi szótár összeállítását, amelyet annak idején az *Orvosi Tár* szerkesztői készítettek, mert a szaknyelv kérdése még mindig nem volt megoldott, s emiatt sokaknak gondot okozott a szakszöveg olvasása.

Az orvosi szószedet iránti igény többekben felmerült, szükségességét nem vitatta a szerkesztőség sem, így kollektív munkába fogtak. 1859-60-ban kezdték meg az anyaggyűjtést, 1860 végére már kézhez kapták az előfizetők az első részletet. A viszonylag teljesnek mondható összeállítás 1862-ben került kiadásra.⁶²

Az Orvosi Hetilap szakcikkei és szakmai mellékletei

Az *Orvosi Hetilap* – mint a „külföldi gyógyászat és kórbuvarlat közlönye” – valóban sokat tett annak érdekében, hogy olvasóit tájékoztassa a nemzetközi orvostudomány legújabb eredményeiről. *Laënnec*, *Auenbrugger*, *Skoda* stb. kutatásai nyomán jött létre a belgyógyászati vizsgálati módszerek forradalmi változása, az ő munkásságuk ismertetése érdekében számos írást jelentetett meg a szerkesztőség. Az *Orvosi Hetilapból* ismerhették meg a magyar orvosok *Claude Bernard* (1813-1878) és *Max Pettenkoffer* (1818-1901) kutatásait, *Louis Pasteur* (1822-1895) korszakalkotó tanait. 1866 után pedig következetes darwinista álláspontot képviselt a lap, és felháborodottan számolt be arról, hogy milyen mereven elzárkózott a francia akadémia *Darwin* tanaitól. Az élet- és kórtani jelenségek egységes, ún. funkcionális szemlélete volt a lap korszerű szakmai irányvonalának jellemzője.⁶³

A hazai orvostudomány fórumaként, az Orvosi Hetilap publicitást biztosított a magyar orvos-szerzők primér közleményeinek. Ezen a területen egyik legnagyobb érdeme, hogy itt jelent meg nyomtatásban először *Semmelweis Ignác* munkája a gyermekágyi láz kóroktanáról.⁶⁴ Köztudott, hogy *Semmelweis* hosszú ideig nem fektette le írásban tudományos kutatásai eredményeit, *Markusovszky* rábeszélésére írta meg összefoglaló művét, először magyarul, majd ennek alapján a német nyelvű monográfiát.⁶⁵ Ugyancsak az *Orvosi Hetilapban* – az 1862. évi 30. sz. mellékleteként – jelentek meg híres nyílt levelei is, először magyar nyelven. Ugyanilyen primér közleményeknek tekinthetők *Czermak Nepomuk Jánosnak* (1828-1873) a gégetükrözéssel kapcsolatos írásai. Az előadásokat az Orvosegyesületben már 1858-59-ben megtartotta erről, az első – magyar nyelvű – nyomtatott ismertetés 1859-ben azonban az *Orvosi*

Hetilapban jelent meg.⁶⁶ Könyve német nyelven Lipcsében, 1860-ban került kiadásra. *Balassa János* plasztikai sebészeti műtétleírásai szintén újdonságnak számítottak a hazai sebészetben, nemcsak gyakorlatban, de a szakirodalmi közlemények sorában is.

Fontos kezdeményezésnek tekinthető az 1860-as években a speciális szakmellékletek szerkesztésére irányuló törekvés, hiszen ez előfutára annak a későbbi specializálódásnak, amely az általános orvostudományi szaklaptól elvezetett az egyes orvosi szakágak ismereteit terjesztő szaklapokig. 1863 végén jelezte a szerkesztőség, hogy a következő évfolyamokhoz kapcsolódóan, rendszeresen megjelenő mellékletek közreadását tervezik.⁶⁷ Ennek értelmében, 1864-ben – *Hirschler Ignác* irányításával – indult meg a *Szemészet* című melléklet, amely egészen 1914-ig rendszeresen – havonta – kapcsolódott az *Orvosi Hetilaphoz*. Szintén ebben az évben kezdték meg a *Nő- és Gyermekgyógyászat* c. melléklet szerkesztését *Markusovszky, Semmelweis* és *Bókay* közreműködésével. Ez nem bizonyult hosszú életűnek, mert 1866-ban – *Semmelweis* halálára hivatkozva – bejelentették a melléklet megszüntetését, s azt, hogy az e témába vágó közleményeket a főlapban fogják a továbbiakban megjelentetni.⁶⁸ 1865-ben pedig a hazánkban ekkor kibontakozó közegészségügy megsegítését célzó *Közegészségügy és törvényszéki orvostan* c. mellékletet indították útjára; ez egészen 1896-ig rendszeresen kéthavonta jelent meg. Az első szám bevezetőjében mind a lap, mind az új szakma szerepét és fontosságát megindokolták a szerkesztők.⁶⁹

Az *Orvosi Hetilap* szakmai színvonalának értékelésekor egybehangzóan vonja le a következtetést minden orvostörténész: fennállása kezdetétől fogva a legkorszerűbb orvostudományi ismeretek közvetítője, egyáltalán nem túlzás az európai mérce említése a lappal kapcsolatban.

Az Orvosi Hetilap, mint az orvosi közélet és érdekvédelem fóruma

A szakmai ismeretterjesztés mellett fontos feladatának tekintette a lap szerkesztősége az orvosi érdekvédelem támogatását és az orvosi közélet ügyeinek mértéktartó képviselését.

Évtizedek óta megoldatlan kérdés volt az orvosok bérezése, mert hosszas huzavona után készült ugyan egy díjszabás, de ez csak további elégedetlenség forrásává vált. Igazságtalannak és aránytalannak tartották a képzett orvosok szemszögéből, mert alig kaptak több ellenszolgáltatást egy-egy beavatkozásért, mint pl. a seborvos vagy a szülésznő. *Weninger János* 1858-ban leírta azt az ellenmondásos helyzetet, ami ebből következett. Az etika előírása megkíván-

ta, hogy az orvos mindig, mindenkinek segítséget nyújtson – függetlenül a várható fizetségtől –, ugyanakkor a társadalomban elfoglalt helye elvárta egy bizonyos életszínvonal tartását. Ezt azonban a fizetés, a díjazás nem tette lehetővé, hacsak nem állt mögötte jó anyagiakkal rendelkező családi környezet. „*Nem Galenus ad kincset s tiszteletet, hanem egy jó házasság*” – fejezi be elmélkedését *Weninger*.⁷⁰ Hasonlóan rendezésre váró ügy volt az orvosok biztosításának és nyugdíjintézetének kérdése. Az *Orvosi Hetilap* tárcáiban ismételten előbukkantak erre vonatkozóan a különféle tervezetek, hol jól működő külföldi intézmények bemutatása kapcsán, hol egyénileg kidolgozott szabályzatok megismertetésével.⁷¹

1861-ben nagy port vert fel országszerte az államilag alkalmazott orvosok pályázati úton való „választásának” a kérdése. Az ország több vidékén ilyen választások eredményeképpen kerültek hivatalukba a megyei, a járási, a községi és a városi orvosok. Az orvosok nem voltak ezzel elégedettek, sőt további egzisztenciális elbizonytalanodáshoz vezetett ez a kinevezési mód. Sokan úgy tapasztalták, hogy nem a tudást, hanem egyéb szubjektív szempontokat vettek figyelembe a megyei vezetők. Más helyeken megalázonak érezték, hogy az ún. szegődményesi vagy béresi osztályba sorolták az állami alkalmazott orvosokat, bérezésükkel is problémák voltak. Ismertek olyan javaslatok is, hogy ha alkalmas személyt találnak, akkor azt „*élethosszig való alkalmazással*” emeljék hivatalába, és az illetőnek ne kelljen attól tartania, hogy néhány év múlva meg kell válnia az állásától.⁷²

Magyarország közegészségügyének – beleértve az orvosi közigazgatás ügyét is – rendezése nem volt újkeletű probléma ekkor, és a megoldása egyre sürgetőbb feladattá vált. Az orvosok panaszaikkal és javaslataikkal bombázták a közvéleményt, felhasználva a legolvasottabb szakfolyóiratokat is – cselekvésre szólítva fel az erre hivatott társaságokat és egyéb illetékes fórumokat. A legfontosabb megoldandó kérdések voltak: az ország közegészségügyének törvényben, országgyűlésileg szentesített újjászervezése; a megyei és községi orvosok helyzetének rendezése; az országos főorvos feladatkörének újrafogalmazása; a törvényszéki szakértőorvosok állandóvá tétele, működésüknek, jogkörüknek a rendezése; külön, kiemelt helyen kezelni a szegénygondozás ügyét, meghatározni ebben a fontos kérdésben az állam kötelességeit.⁷³ A közegészségügyi törvény-javaslat kidolgozásában az *Orvosi Hetilap* köre csaknem olyan intenzitással részt vett, mint a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók*. A legmarkánsabb véleményeket és javaslatokat az *Orvosi Hetilap* hasábjain *Grósz Lajostól*⁷⁴, *Chyzer Kornéltól*⁷⁵, *Korányi Frigyesztől*⁷⁶, *Kun Tamástól*⁷⁷, *Lengyel Endrétől*⁷⁸ olvashatjuk, a lap *Közegészségügy és törvényszéki orvostan* c. mellékletében *Markusovszky Lajos*⁷⁹ és *Kun Tamás*

tervezetét⁸⁰ találjuk meg, de a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* által javasoltakat is közzé tették a lapban.⁸¹

Az orvostudomány újraszervezése és korszerűsítése rendkívül szerteágazó kérdésekre terjedt ki, amelyek nemcsak a szakmai ismeretek növelését tűzték ki célul, de a társadalmon belüli, az etikai, a felekezeti, a nyelvi stb. ellentétekből fakadó problémákat is felszínre hozták, ezek orvoslását is meg kívánták oldani. Rendkívül sok azon kisebb-nagyobb közleménynek, tárcának, reflexiónak a száma – ezek közül is igen soknak az írója *Markusovszky* –, amely az *Orvosi Hetilapban* az orvostudomány reformjával foglalkozik. Fontos változást vártak a betegség melletti gyakorlat általánossá válásától, mivel annak elhanyagolása az elavult skolasztikus szemlélet konzerválását jelentette volna.⁸² Az eddigi oktatási rendszerben még mindig túlsúlyban volt az elmélet, így a demonstráció, a gyakorlat mondhatni mellékessé vált. Következésképp még a leginkább manuális szakterületeken is előfordult, hogy a végzett orvos alig-alig rendelkezett gyakorlattal, aminek beláthatatlan következményei voltak. Ezért volt üdvözlendő az új tantervezet, amelyet 1858-ban – nyilvános véleményeztetés céljától – közzétettek az *Orvosi Hetilapban*.⁸³ Ehhez kapcsolódott az egyetemi klinikák helyzetének a megoldása is.⁸⁴

A megkülönböztetések több fajtáját kellett a hallgatóknak és a végzett orvosoknak elszemnedniük. Ezek között még mindig „előkelő” helyet foglalt el a nyelvi megkülönböztetés. Az egyetemi katedrák betöltésénél problémákat okozott annak eldöntése, hogy mi a fontosabb: a magyar nyelvűség vagy a színvonal. Emiatt hosszas polémiák dúltak, a nevezetes *Markusovszky – Poór* – vita kiindulópontja is ez volt. A magyar orvosok – jogosan – sérelmeztek azt a rendelkezést, amely szerint, aki Bécsben akart praktizálni, de oklevelét pl. Pesten szerezte, bizonyos szigorlatok ismételt letételével honosíttatni volt kénytelen a diplomáját.⁸⁵ A vallási megkülönböztetés sem állt távol a gyakorlattól, a katolikus vallás előnyt jelentett a többi vallásokhoz képest a tanári kinevezések megszerzésénél. (Pl. *Markusovszkyt* sem nevezték ki néhány évig, mert evangélikus volt.) Az orvosi követelmény határozottan tiltakozott az ilyen megkülönböztetések ellen.⁸⁶

Nem hagyhatjuk említetlenül azt a törekvést sem, amelyet az *Orvosi Hetilap* a gyógyszerészek helyzetének a javítása érdekében mutatott. A gyógyszerészképzés reformja, az orvos-gyógyász viszony, a gyógyszer-kereskedelem szabályozása mind egy-egy alkotóeleme az ország egységes egészségügyének, az orvostársadalomnak is érdeke volt e kérdéskör megnyugtató rendezése. Ezért – bár 1862-ben megindult a *Gyógyszerészeti Hetilap*, majd 1863-ban a *Vegyészet és Gyógyszerészet* c. szaklap – az *Orvosi Hetilap* a körérdekű gyógyszerészeti

vonatkozású írásokat, javaslatokat, törvénytervezeteket és rendelkezéseket továbbra is közölte.

Az Orvosi Hetilap pályázata

Az 1850-60-as évek fordulóján az Orvosi Hetilap is próbálkozott a szakirodalmi tevékenység élénkítése érdekében a pályázati rendszer bevezetésével.

Az 1859-es évfolyam 1. számában megjelenő tárcsa ismeretlen szerzője – feltételezhető, hogy *Markusovszky* – leírta a magyar orvostudományi szakirodalom elmaradott voltát és ez ügyben félreérthetetlen szemrehányásokkal illette az *Akadémiát*. Kijelentette, hogy – bár nem egy folyóirat feladata a szervező tevékenység – a szerkesztőség mégis mindent meg fog tenni, amit eszközei megengednek. Ennek egyik módja a pályázat, így ezennel felszólítja az orvosokat, gyógyszerészeket önálló kutatáson alapuló értekezések megírására. A két legjobb – pénzzel is jutalmazott – írást az *Orvosi Hetilap* fogja közölni, a bíráló bizottságot az *Orvosegylet* tagjaiból állítják össze.⁸⁷

A határidő lejártá után a bírálóbizottság mentegetőző hangú közleményt jelentetett meg, hogy nem tudják a díjat igazságosan odaítélni. Indokuk az volt, hogy a sok kitűnő, ám témájában rendkívül szerteágazó pályamunka között nem lehetett az elsőbbséget eldönteni. Mindegyik kiváló a maga nemében, tehát tulajdonképpen a különböző szakterületeket külön kellene rangsorolni. Javaslatuk: új feltételek mellett, előre meghatározott témakörre hirdetni meg újra a pályázatot.⁸⁸

Végül mégis úgy határoztak, hogy az *Orvosi Hetilapban* megjelent tanulmányok szerzői közül választják ki a nyerteseket. Ennek értelmében az *Orvosi Hetilap* 1859-es évfolyamában megjelent két cikket jutalmaztak: elsőként *Korányi Frigyes: Tanulmány a bujasenyvtan köréből* című tanulmányát, másodikként *Bókay János: A végbéliszamokról* című írását emelték ki. Mindketten felajánlották a jutalom összegét további pályázatok anyagi alapjául.⁸⁹

Kezdeményezésük nem maradt visszhang nélkül, megindultak az anyagi felajánlások, de sok ötlettel is előálltak a kidolgozandó témákat illetően. Az Orvosegylet is válaszolt azokra a felszólításokra, amelyek kitüntetés, különleges feladatokat és kötelezettségeket róttak volna rá. Az anyagiakat illetően a válasz lakonikusan rövid volt: az *Orvosegylet* is csak az adományokra tud támaszkodni, de minden személyi és szellemi segítséget megad a munkához. Kidolgozandó témaként két kérdéskört javasolt, elsőként egy orvosi topográfia megírás-

sát, másodsorban a magyar orvostudomány történetének feldolgozását, mert „...nekünk...” *múltunk szebb, ...mint jelenünk... a hazai orvosi irodalmat korántsem kezdeni, mint az elődök nyomdokain folytatni kell.*⁹⁰ A javaslatok természetesen további vitákat nyitottak, az orvosok mindenképpen az aktuális orvosi témák megírása mellett szavaztak.⁹¹ Többen azzal az életrevaló ötlettel álltak elő, hogy a befolyt összeg nagyobbik részét az arra érdemes munka kiadására fordítsák, hiszen a nyomtatás is mindig anyagi nehézségekbe ütközik. A szerző pályadíját pedig az eladási árból fedezzék, miáltal: „*a munka kiadása lehetővé, ára mérsékeltté, a mű megszerezhetővé, nemzeti köztulajdonná válik, s a pályadíj is a belbeccsel arányban leend.*”⁹²

Ellentétek a szerkesztőségben belül – Markusovszky és Poór Imre szakítása

Bár Poór Imrének az *Orvosi Hetilapban* megindulása óta jelentek meg írásai, sőt a bőr- és nemi-betegségek témakör szakreferense volt, csak 1860-ban lett hivatalosan is szerkesztőtárs. Feltételezhető, hogy az együttműködés *Markusovszkyval* soha nem a kölcsönös rokonszenven, inkább a kölcsönös érdekeken alapult, különben egy elvi vita nem fajult volna olyan ádáz ellenségeskedéssé, amely nem csupán kettőjük szakításához vezetett, hanem az orvosi közvéleményt is két egymással szembenálló táborra osztotta. A vita háttérét egyéb motívumok is színezték. Az 1860-as Októberi Diploma kibocsátása után a nemzeti követelések egyik sarkalatos pontja ismét a magyar nyelvűség kérdése lett. Ez a követelés a közélet minden területén, így az egyetemi oktatásban is hangot kapott. Az önkényuralom idején az orvoskaron is több, magyarul nem tudó, külföldi orvos kapott katedrát, kiszorítva ezzel onnan a tehetséges magyar szakembereket. Ezért a külföldi egyetemi tanárok távozásának az igénye az orvoskaron is napirendre került és az orvosok jelentős része – még a tudományos szempontok megsértése árán is – a magyarul oktató tanárok kinevezését követelte. *Czermák Jánosnak*, a fiziológia professzorának személye körül azonban véleménykülönbségek merültek fel, a szakmai értéket vegyék-e figyelembe, vagy azt, hogy valóban nem tudott magyarul. *Markusovszky* és köre védelmébe vette *Czermákot*, a szakmai tudást fontosabbnak ítélve meg a hazai orvostudomány fejlődése szempontjából, mint a nyelvismeretet. *Markusovszky* külön közleményt szentelt *Czermák* érdemei méltatására.⁹³ *Czermák* megvédése arra indította *Poórt*, hogy az *Orvosi Hetilap* szerkesztői tisztségéről lemondjon, mégpedig olyan időpontban, amikor *Markusovszky* nem tartózkodott Pesten, a lemondó nyilatkozatot is *Markusovszky* tudta nélkül jelentette meg a lapban.⁹⁴ Ezt újabb szó-, helyesebben levélváltás követett, *Markusovszky* visz-

szafogottan, de igen határozottan kifogásolta Poór eljárását.⁹⁵ Az *Orvosi Hetilap* munkatársai akadályozták meg, hogy a *Markusovszkyt* támadó, éles hangú cikket Poór a *Hetilapban* hozza nyilvánosságra, így ezt végül is a *Pesti Hírnök*, a *Pesti Hírlap* és az *Idők Tanúja* című sajtóorgániumokban közölte.⁹⁶ A két szerkesztő közötti teljes levelezés az *Orvosi Hetilap* 1860. évi 34. számának a mellékleteként került a nyilvánosság elé. Ezután nyílt vita következett, amelyben sokan állást foglaltak és megpróbálták eldönteni, hogy a szakmai színvonal-e a fontosabb követelmény vagy az anyanyelvű oktatás. Természetesen nem hagyták szó nélkül azt sem, hogy egy ilyen típusú vitát nem szabadna odáig fokozni, hogy annak egy folyóirat szerkesztősége vallja a kárát, illetve szóltak arról is, hogy a két volt szerkesztőtárs személyeskedésbe torkolló torzsalkodása milyen mértékig tartozik a nyilvánosságra.⁹⁷

A levelezés egyik utolsó darabjának, az ún. szakítólevélnek az eredetije a *Semmelweis Orvostörténeti Szaklevéltárban* található.⁹⁸ Ez nem csak a két munkatárs együttműködésének a végét jelentette, de egy új orvostudományi szaklap létrejöttének a kezdetét is, hiszen a következő évben Poór Imre és köre megindította a *Gyógyászat* című folyóiratot. Ezáltal a két egymással szembenálló tábor önálló lappal a háta mögött lehetőséget teremtett magának a hosszú éveken át tartó vitára, amelyek során a személyeskedésig menő szócsatákban a legvadabb sértésekkel illették egymást. Az orvostörténeti szakirodalom gyakran emlegeti ezt a problémát a progresszív és konzervatív erők harcának. Ez ugyan tudománytörténeti szemszögből sok ponton megfelel a valóságnak, mégis leegyszerűsített véleménynyilvánítás, hiszen generációs tényezők, a belső (egyetemi) és külső (gyakorló) orvosi kar ellentétei egyaránt éreztették hatásukat a vitában.

Ezúttal ismét az a jelenség ismétlődött meg, amit már az orvosi társaságok tevékenységének bemutatásakor is megfigyelhettünk, hogy a viták és nézetkülönbségek eredményeként valami új született, jelen esetben létrejött a korszak másik jelentős szaklapja, a *Gyógyászat*.

f.) A Gyógyászat című lap megalapítása (1861)

Markusovszky nagyvonalúságának köszönhetően Poór Imre 1860 októberében az *Orvosi Hetilapban* jelentette be, hogy új orvostudományi szaklapot kíván alapítani, amelyre előfizetőket toboroz.⁹⁹ Az új hetilap programtervét az első évfolyam első számában ismertette a szerkesztő az olvasókkal.¹⁰⁰

Eszerint a lap feladatának tekinti az orvostudomány – elsősorban a belgyógyászat – anyanyelven történő fejlesztését, de nem hagyja figyelmen kívül a természettudományok kapcsolódó ágait sem. Orgánuma kíván lenni az egyetemi klinikáknak, a hazai kórházi és magánorvosi tevékenységnek, valamint célja „*ösvényt egyengetni a magyar orvosi irodalom megalakítására*”. Irányt kíván mutatni az ésszerű gyógyításban és harcolni akar a „*különködő gyógyrendszerek*” ellen. Így ellene van a hasonszenvészet (homoeopathia), a delejszenvészet (magnetizmus), vízszenvészet (Kneipp-kúra) stb. alkalmazásának. Tudatosan vállalta az orvosi érdekvédelem ügyének képviselőjét: „*legyen a magyar orvosi közvéleménynek közlönye*”.¹⁰¹

Rovatait is e célok értelmében választották meg. Első helyre az orvosi szakcikkek kerültek, majd az előadások nyomtatott szövege, a kórházi és magánorvosi tapasztalatok közreadása következett. Helyet biztosítottak gyógyszerészeti, állatorvostani, vegyészeti és egyéb – az orvostudományhoz kapcsolódó – természettudományos írásoknak is. Ezt követte a referáló rovat, amely részben külföldi lapszemléből, részben az újonnan megjelent könyvek ismertetéséből állt. „*Ügyeink*” cím alatt az orvostársadalom érdekeit képviselő hírek, írások következtek, beleértve az orvos- és természettudományos társaságok működésére vonatkozó közleményeket is. Ezután időszaki tudósítások keretében napi aktualitású hírek, pályázati felhívások, ki nevezésekről, kitüntetésekről tájékoztató híradások zárták a lapot.

Ez az eredeti elképzelés, amely a gyakorlati orvostudomány igényeinek kielégítését kívánta szolgálni, nagyon jó volt: lehetővé tette volna, hogy az *Orvosi Hetilap* hangsúlyosabban az orvosi fakultás tudományos szintű fórumává válhassék, miáltal a két folyóirat hasznosan kiegészíthette volna egymást. Ami pedig az orvosi érdekvédelem képviselőjét illeti, csak elismeréssel lehet szólni a *Gyógyászat* ez irányú tevékenységéről. Az érdemek elismerése mellett azonban sajnálattal kell kiemelni, hogy a lap lételeme a támadás és a polémia volt. Sokszor kíméletlen, becsületsértésnek is megítélhető hangnemet ütött meg a *Gyógyászat*. Következményeként a két folyóirat körül nem két tudományos tábor, munkaközösség, hanem két ellenséges, egymással szembe forduló párt alakult ki. A háborúskodás nyitánya a nevezetes *Poór-Markusovszky-vita* volt, de hamarosan sorra került *Korányi*, *Balassa*, *Semmelweis*, *Wagner*, *Lumniczer* stb. is. Tudományosságukat, szakértelmüket, nem egy esetben pedig becsületességüket, magyarságukat kérdőjelezte meg és állította pellengérré a *Gyógyászat*. *Semmelweis* pl. a lap szerint csak „az egyik okát” fedezte fel a gyermekágyi láznak, *Korányi* is jobban tenné, ha otthon pipázgatna Szabolcsban, mint, hogy a tudománnyal foglalkozik. *Balassa* ellen olyan

hangnemben kelt ki a *Gyógyászat*, hogy a kollégák küldöttséget menesztettek a megsértetthez, száz aláírással ellátott albummal,¹⁰² amelyben sajnálatukat fejezték ki amiatt, hogy az orvosi rendhez tartozó személytől érte ilyen ádáz és igaztalan támadás.

Az *Orvosi Hetilap* szerkesztősége rendkívüli türelemről tett tanúságot, udvarias, elnéző hangú válaszokban reagált. Később azonban – megelégedve a szünni nem akaró támadásokat – hasonló stílusban vágott vissza. Az *Orvosi Hetilap* ellentámadása ekkor már olyan volt, hogy másokat is érintett, nemcsak az ellenlap táborát. Így igazságtalan kritikával élt a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* vándorgyűléseivel kapcsolatosan is, amikor úgy nyilatkozott, hogy „*azoknak nincs tudományos jellege, egy tömeg ember összejön, mely egyebet sem csinál, mint eszik-iszik*”.

Ezt az elvadult vitát sajnálatos módon használta ki a *Wiener Medizinische Wochenschrift*, és a bécsi olvasóközönséget „mulattatandó”, teljes terjedelmében taglalta a vitát, természetesen olyan felhanggal, hogy azzal a magyar orvosi kart járassa le. A tárcák írója nem értett egyet *Poórral*, megengedhetetlennek tartotta azt a stílust, amellyel az *Orvosi Hetilap* szerkesztőit és írói gárdáját támadta, ugyanakkor *Poór* szakmai baklövéseit is szívesen a nyilvánosság elé tárta.¹⁰³ Miután a bécsi tudósító általában az *Orvosi Hetilap* mellett foglalt állást, talán nem egészen alaptalan az a feltételezés, amely szerint az *Orvosi Hetilap* gárdájából kerülhetett ki az az informátor, aki a sajtóban megjelenteken túlmenően, a legapróbb részletekről is tájékoztatta a bécsi lapszerkesztőt. A *Briefe aus Pesth* című tárcák *dr. Brühl* aláírással jelentek meg. Írójuk egy Bécsből Pestre küldött, állattant előadó professzor volt. Bár csak 1858-61 között tanított a pesti egyetemen, jól értesültségét a továbbiakban is megőrizte. Ezért merült fel az a gyanú, hogy valaki a magyar orvosok közül tájékoztatta őt a későbbi években a nem éppen nemesnek mondható polémiákról. Mind a kortársak, mind a későbbi kutatók érdeklődését felkeltette az a kérdés, hogy ki lehetett az a „hazapiszkító”, aki nem ártotta éppen Bécs előtt kitergetni szánni való belső vitáinkat, de nem sikerült fényt deríteni az illető kilétére.¹⁰⁴

Az ádáz harc a két lap között csak az 1880-as években csitult, amikor *Poór* helyét *Kovács József* foglalta el a *Gyógyászat* szerkesztőségében. Egyetértés ezután sem volt köztük, de az ellentét már nem személyeskedő jellegű, hanem elvi alapon nyugodott. A *Gyógyászat* az *Orvosi Kamara* híveit fogta össze, ezzel gyakorlatias szemléletet képviselt, az *Orvosi Hetilap* körül pedig az *Orvosszövetség* támogatói gyűltek össze, a lap profilja pedig a tudományosság

volt. Így végül is – mint ahogyan az a kezdetektől fogva kívánatos lett volna – egymás kiegészítőjévé vált a két folyóirat.

A Gyógyászat szakkikkeiről

Poór folyóiratának orvosi és gyógyszerészeti témájú szakközleményei mindig a gyakorlati gyógyító munkához kapcsolódtak. Fontos kérdésként szóltak a himlőoltások és újraoltások problémamentes lebonyolításáról. (Ez még az 1860-as években is rendezetlen kérdés volt!)¹⁰⁵ Az 1866-67-es években ismét fenyegetően terjedt a kolera, a lakosságot és az orvosokat is riadalommal töltötte el a járvány ismételt felbukkanása. A *Gyógyászatban* megszapordtak a kolerával kapcsolatos közlemények. A napi sajtó és általában a közvélemény a hatóságokat kárhoztatta, hanyagságukkal, a köztisztaság hiányával, az e területeken elkövetett mulasztásokkal vádolva azokat, mivel az orvosok most már egyértelműen be tudták bizonyítani a járvány okait és terjedésének a körülményeit. A *Gyógyászat* két igen alapos, a korszerű ismeretekre és kutatásokra alapozott tanulmányt közölt, *Max Pettenkoffer*¹⁰⁶ és *Pólya József*¹⁰⁷ írásait.

Érdekes adalékul szolgál az a két tanulmány, amely *Semmelweis* felfedezéséhez kapcsolódik a gyermekági láz kóroktanát illetően. Az egyik 1861-ben jelent meg, ebben *Fleischer János* szülész pontról-pontra elemzi a *Semmelweis-tan* lényegét. Igazát nem vonja kétségbe, sőt a profilaktikus intézkedések megtételéhez törvényes háttérrel is javasol életbe léptetni. (A gyakorlatra kijelölt hallgatókat tiltsák el a boncolástól arra az időre, amíg a szülészetben is tevékenykednek.)¹⁰⁸ *Korbélyi Endre* csákvári uradalmi orvos a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* 1865. évi nagygyűlésén előadást tartott a gyermekági lázról, annak okairól, *Semmelweis* tanait saját tapasztalataival egészítve ki. (Az ülés 1865. augusztus 28.-szeptember 2. között zajlott le, tehát alig néhány héttel *Semmelweis* augusztus 13-án bekövetkezett halála után.) Az előadás nyomán készült tanulmányt két részletben hozta le a *Gyógyászat*.¹⁰⁹

A Gyógyászat, mint az orvosi közélet és érdekvédelem fóruma

A hazai egészségügy rendezésére irányuló törekvéseknek a *Gyógyászat* is fórumot biztosított. A mindennapi gyakorlatban felmerülő problémák mellett a benyújtott tervezetek, javaslatok, vitatott kérdések mind a nyilvánosság elé kerültek a lap jóvoltából. A *Gyógyászat* is

fontosnak ítélte meg *Kun Tamás* közegészségügyi törvénytervezetét, sarkalatos részeit leközlölte, elemezte.¹¹⁰ Ennek a kérdéskörnek egyik fontos alkotóeleme a gyógyszerek forgalmazásának, árusításának szigorú szabályozása, amelyre vonatkozóan szintén kidolgozott jól használható irányelveket *Kun Tamás*.¹¹¹ A közegészségügy rendezésére a Pest megyei egészségügyi bizottmány is tett erőfeszítéseket. A munkálatokban nagy szerepet vállalt magára *Pólya József*, aki javaslatokkal, tervezetekkel próbálta az ügyet előmozdítani. Szemléletmódjának jellemzője, hogy a lakosság egészséges életvitelének minden területét igyekezett összefogni. Fontos, kiemelt kérdésként kezelte a bábaügy megnyugtató rendezését, a rendszeres élelmszervizsgálat általános bevezetését, az állatjárványok lehetőség szerinti megfékezését, a terjedő vérbaj egyik okának, a prostitúciónak ellenőrzött keretek között tartását, a lelenházak állandó ellenőrzését, szemmeltartását.¹¹² A folyóirat leközlölte a vidéki orvos-társaságok által megfogalmazott javaslatokat¹¹³, valamint a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* ez irányú közleményeit is, nyilvános vitára bocsátva azokat.¹¹⁴ Érdekes adalék az a *Deák Ferenc* által 1866-ban felterjesztett javaslat, amely mindazokat a területeket felsorolta, amelyek sürgős törvényhozást, rendezést igényeltek. Ezek között azonban nem említette az egészségügyet. Éppen erre való hivatkozással – hogy még *Deák Ferencnek* sem jutott eszébe a közegészségügyi törvény megalkotásának fontossága – szorgalmazták az orvosok a kidolgozott törvényjavaslat mielőbbi felterjesztését az országgyűléshez.¹¹⁵

Az orvostársadalom nyíltan bevallott célja volt az 1860-as években, hogy minél több orvos legyen a helyi törvényhatóságok képviselői között, és ezáltal hathatósabban tudják szavukat felemleni a közegészségügy érdekeiért, és befolyásukat gyakorolni a sikerért. Ezért 1861-től kezdve az önkormányzati képviselőválasztások jelöltjei között érezhetően megnőtt az orvosok száma. 1861-ben még nem voltak az eredménnyel elégedettek, mert a 290 városi képviselő közül csak 16 volt orvos, 3 sebész, 3 gyógyszerész. A legismertebbek: *Bugát, Sauer, Pólya, Balassa, Bókai, Poór, Halász, Bene, Kovács Sebestyén Endre, Batizfalvy, Lumniczer*.¹¹⁶ Annak ellenére (vagy talán éppen azért), hogy *Poór* is az érintettek között volt, néhány orvost ismét támadás ért a *Gyógyászat* részéről a képviselőválasztások ürügyén. Magánérdek hajszoálásával, kasztképzéssel, törvénytelenséggel vádolva őket azt állította a *Gyógyászat* szerkesztősége, hogy ezek az orvosok az orvosi rend tekintélyét ásták alá a túlhajtott korteskedéssel. *Balogh Kálmán* és *Schmidt György* ezzel szemben úgy vonta le a végkövetkeztetést, hogy „Az orvosnak úgy, mint mindenkinek háromféle kötelessége van, ti. hogy: legyen ember, szakférfi és állampolgár”.¹¹⁷ Az 1867-es választás eredményesebb lett, mert ekkor választották meg

Szentkirályi Móric (1807-1882) orvosdoktor a főváros polgármesterévé és 22 kollégáját képviselővé.¹¹⁸

Az 1860-as években az orvoscépzésben bekövetkezett változásokban – a magyar nyelvű oktatáson kívül – az egyik legjelentősebb az ún. tanszabadság kérdése. Ez két problémakört foglalt magába: a tanítás szabadságát és a tanulás szabadságát. Előbbi az előadónak ad szabadkezet abban, hogy az általa tanított szakágot milyen módon, milyen szellemben, de mindenképpen a legjobb tudása szerint adja elő. Utóbbi a hallgatóra bízta, hogy kinél és melyik tárgyakat akarja hallgatni. Ezek az engedmények a szellemi önállóságot voltak hivatva elősegíteni az egyetemi képzésben. A tanszabadság ügyének védelméért több írásban megnyilatkozott a *Gyógyászat* szerkesztősége, mert félték attól, hogy az orvoskar idősebb, konzervatívabb tagjainak befolyására visszaállítják a régi, kötött szabályokhoz ragaszkodó tanrendszert.¹¹⁹

Az orvosok érdekvédelmi szervezkedése már évtizedek óta folyt, de nem sok sikerrel, mivel olyan megfelelő hivatalos fórumuk még mindig nem volt, amely hathatósabb támogatást tudott volna nyújtani. A megoldandó feladatok között első helyen az orvosok nyugdíjának az ügye állt, valamint az orvosi magángyakorlat védelme (addig, amíg a nyugdíjkérdés meg nem oldódik). Ennek az érdekvédelmi szervezkedésnek lett az orgánuma a *Gyógyászat*. Kezdetben csak egyéni javaslatokat, tervezeteket tettek közzé¹²⁰, majd a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók próbálták kézbe venni és a központi szervezéssel mielőbb dűlőre vinni az ügyet. Tervezetük vitára bocsátásához a *Gyógyászat* nyújtott segítséget, az 1864-65-ös évfolyamban jóformán nem jelent meg olyan szám, amelyben ne lett volna szó erről a munkáról. Aláírásokat gyűjtöttek mindazoktól, akik egyetértettek e tervezettel és tagjai kívántak lenni a megalakulandó szervezetnek. 200 aláírásra volt szükség ahhoz, hogy a Helytartótanácsához tudjanak fordulni az alakuló közgyűlés engedélyeztetése érdekében. Ez a közgyűlés lett volna az alapszabályok megvitatásának és elfogadásának a fóruma. Bár 1865 augusztusáig közel 600 aláírás gyűlt össze, akkor még nem tudták sikerre vinni követeléseiket.¹²¹

Már az előző fejezetben szoltunk arról az 1860-as évek elején elterjedt gyakorlatról, hogy a megyei, járási, városi orvost nem kinevezték a hatóságok, hanem választották őket. Az ügy felbolydította az orvosi közvéleményt, érvek és ellenérvek sora került a nyilvánosság elé, részben a *Gyógyászat* által nyújtott publicitási lehetőség segítségével. Az ország különböző tájain élő orvosok kinyilváníthatták aggályaikat, kiszolgáltatottságukból fakadó bizonytalanságaikat a választásokkal kapcsolatban, de a főispán általi kinevezést sem tartották jónak, az orvos hivatalnökká váló degradálását látták ebben. A *Gyógyászat* véleménye az volt, hogy az

egyszeri megválasztás örökre szóljon, a megválasztásnál kérjék ki a megyei vagy országos főorvos véleményét a szakmai elbírálás igazságossága érdekében. Olyan javaslatok is elhangzottak – amelyek törvénybe iktatását a közegészségügyi törvényjavaslatban is követelték -, hogy az orvos az állam alkalmazottja legyen, ebből következik, hogy mint a többi közalkalmazott, nyugdíjképes.¹²²

Ebben az időben kezdtek a vidéki orvos-társaságok növekvő számban megalakulni és egyre aktívabban helyet kérni véleményük kinyilvánításának, munkájuk elismerésének. A *Gyógyászat* segítségével erre lehetőséget is kaptak és országos szintű ismertséget eredményezett számukra a sajtóközlés.¹²³

A Gyógyászat pályázatai és szerepe a szakirodalom fejlesztésében

A *Gyógyászat* szerkesztősége is kísérletet tett arra, hogy pályázatok kiírásával tanulmányok megírására buzdítsa az orvosokat. Az 1862-es év elején hét téma megnevezésével hirdette meg első pályázatát. A feltett kérdések a következők voltak:

- mivel lehet a gyógyszeres terápiában a kinint pótolni (drága a külföldi behozatal);
- milyen hazai ásványvízzel lehet pótolni a kreuzbrunni és a karlsbadi vizet;
- a hazánkban gyakori lépmegnagyobbodás kórbonctani és mikroszkópos vizsgálatainak eredményét feltárni különféle egyéb kórokkal összefüggésben (fehérvérűség, váltóláz stb.);
- mit lehet és mit nem lehet a homoeopathiával gyógyítani, mire javallt a hidegvíz- és a villanyáram-terápia;
- Virchow elmélete alapján hogyan lehet a processus inflammationist és szövődményeit megfejteni;
- melyek a sikeres népi gyógymódok (orvosok által megítélve);
- a törvényszéki vegyészek és ásványvízelemzők számára működési szabályzatot készíteni.¹²⁴

Határidőként 1864. január 16-át jelölte meg *Poór*, a nyerteseknek 20 arany jutalomdíjat ajánlott fel. Nem tudjuk pontosan az okát, miért is nem lett sikeres a kiírt pályázat, legalábbis 1867-ig nem osztották ki a díjat. Egyik magyarázat lehet a témakörök viszonylag nagy száma, másik okként pedig fel lehet hozni, hogy kicsit „visszaköszönő”, mások által már évekkal előbb meghirdetett és feldolgozott kérdésekkel állunk szemben. A gyógyvizekkel¹²⁵ és a kinin

hazai termésű pótszerével kapcsolatban¹²⁶ érkezett be néhány válasz a hazai orvosok gyakorlataira alapozva, de igazán komoly, részletes feldolgozás nem született.

A megjelenő orvosi szakkönyvek propagálását nemcsak olyan módon igyekeztek elősegíteni, hogy időnként „*Könyvek lajstroma*” címmel közölték azt a kiadói jegyzéket, amelyben *Pfeiffer Ferdinánd* összefoglalta az új hazai és külföldi orvos- és természettudományos könyveket, amelyek kereskedésében hozzáférhetőek, hanem még a megjelenés előtt részleteket közöltek az új orvosi könyvekből.¹²⁷ Ezzel azoknak a vidéki orvosoknak akartak kedvükben járni, akik különösen nehéz helyzetben voltak a szakirodalmi ellátottság tekintetében. A fővárosi könyvtáraktól távol nem volt olyan tájékozódási lehetőségük, hogy eldöntsék a könyv megvételét nem kevés pénzért. A részletes könyvismertetés alapján már több támpontjuk volt, hogy megfelel-e érdeklődésüknek, céljaiknak az említett szakkönyv.¹²⁸

Nagyobb lélegzetű orvosi szakkönyv kiadását nem vállalták, de a folyóiratban folytatásokban megjelent tanulmány önálló műként való kinyomtatásáról van tudomásunk. Ilyen volt *Winkler József* nagy sikerű, *A bujakór és gyógyítása* című közleménye is (Pest, 1863.).

Orvosi szakszótárt a *Gyógyászat* munkatársai is összeállítottak, ennek eredménye a *Nékám Sándor* és *Poór Imre* szerkesztésében kiadott: *A szükségesebb orvosi műszavak deák-német-magyar szakszótára*¹²⁹ 1861-ben és 1863-ban.

Ha megpróbáljuk a szélsőséges véleménynyilvánításoktól is harsogó *Gyógyászatot*, mint a hazai szakmai orgánumok egyik legjelentősebbikét jellemezni, mindenképpen a pozitívumok kerülnek az előtérbe. A lap egészen 1944. december végéig folyamatosan megjelent.

g.) A korszak néhány rövidebb életű folyóirata

A két legmarkánsabb szemléletű és leghosszabb életű lap bemutatása után – csak jelzészerű rövideggel – meg kell említeni még néhány olyan orvosi folyóiratot, amelyek teljesebbé teszik az orvosi szaksajtó alakulásától rajzolt képet.

Elsőként említjük *Pete Zsigmond* (1825-1883) *Egészségi Tanácsadó* c. lapját, amely a köznép megsegítését vállaló egészségügyi folyóirat volt. 1864-től 1870-ig jelent meg, fő célja az volt, hogy az orvosokkal rosszul ellátott vidéki lakosság körében végezzen – az állatgyógyításra is kiterjedő – egészségügyi felvilágosító tevékenységet. A világosan szerkesztett, közérthető nyelven írott lap olcsó áron állt a vidéki értelmiség alsóbb rétegei (lelkészek, tanítók, falusi jegyzők) és a már olvasásra kész paraszti lakosság rendelkezésére. Megjegyezzük,

hogy a folyóirat szinte valamennyi írását, közleményét, híryanagát a szerkesztő egymaga írta, a szerkesztésben sem volt segítője. *Pete Zsigmond*nak végre sikerült megvalósítania azt rég-óra áhított célkitűzést, hogy olyan kiadványt adjanak az egyszerű képzettségű lakosság kezébe, amely közérthető, mégis színvonalas és korszerű orvosi ismereteken alapul. Bár az egészségügyi hatóságok is kedvezően fogadták a folyóiratot, és igyekeztek támogatni azt, 1870-ben anyagi okok miatt mégis be kellett szüntetni megjelenetését.¹³⁰

Ugyancsak 1865-ben indult meg a *Kórházi Szemle* c. lap ifj. *Zlamál Vilmos* szerkesztésében, Pozsonyban. A folyóirat alcíme szerint „*A hazai kórházak, gyógygyakorlat és orvosi irodalom közlönye*”. Célját tekintve a kórházak gyógyító tevékenységére kívánta az orvosok érdeklődését irányítani. Ezt azért is fontosnak vélte a lap szerkesztője, hogy a tapasztalatok kicserélése által közelebb hozza egymáshoz a kórházi orvosokat és a magánpraxist folytatókat. Emellett az sem volt haszontalan a hazai orvostudomány fejlődése szempontjából, hogy a külföldi, korszerű berendezéssel és felszereltséggel rendelkező kórházakat, klinikákat bemutatta a lap. A gyógyintézetekkel foglalkozó rovaton kívül az orvostudomány különféle szakterületeiről származó szakcikkeket is közölt a *Kórházi Szemle*, sőt referáló rovata is volt. Ilyen felépítéssel egy évig jelent meg a lap, majd teljes profilváltást terveztek, ugyanis referáló lappá akarták átalakítani. Ez – magyar viszonylatban – jelentős kezdeményezés lett volna, hiszen olyan kiadvány, amely teljes egészében a külföldi folyóiratok cikkreferátumait tartalmazza, nem létezett. Ennek megfelelően címét is *Orvosi Szemlére* változtatták, ennek azonban csak két száma jelent meg. 1866 tavaszán sajnálattal bejelentette *Zlamál*, hogy anyagi és egyéb okok miatt megszünteti a folyóirat szerkesztését.¹³¹

A 19. század egyik legdivatosabb gyógyászati irányzata a hasonlót a hasonlóval gyógyító, a tüneti kezelés alapelvén működő homeopátia volt. A hasonszenvészet Magyarországon az 1860-as évekre annyira megerősödött, hogy művelői önálló lap alapítására is vállalkoztak. *Horner István* (1801-1891) gyöngyösi orvos 1864-ben megindította a *Hasonszenvi Közlönyt*, amelynek alcíme „*Alapos ismereteket terjesztő folyóirat a homeopatiáról*”. Munkatársai között találjuk a legnevesebb magyar homeopata orvosokat: *Almás Balogh Pált*, *Argenti Dömét*, *Bakody Tivadart*, *Szontagh Ábrahámot*. Ennek ellenére elszigetelt vállalkozás maradt a szerkesztés, a kiadás. Elszántan és szívósan próbálkoztak az orvosi közvéleményben kedvező visszhangot kelteni, ugyanakkor a laikus olvasókat is igyekeztek megnyerni. Az 1865. év végén *Horner* bejelentette, hogy lapja beolvad a *Magyar Hasonszenvi Orvos Egylet* által alapítandó új folyóiratba, amelynek címe *Hasonszenvi Lapok* lett. 1866 januárjától 1876 decembe-

régig jelent meg, előbb *Szontagh Ábrahám* (1830-1902), majd *Bakody Tivadar* (1825-1911) szerkesztésében, havi periodicitással.

Sugár Fábíusz (1820-1890) pesti gyakorló orvos sajátos műfajú időszaki kiadvány meghonosításával próbálkozott. *Orvosi Napló – Magyar és Erdélyország gyakorló orvosai számára* c. kiadványa elsősorban a gyakorlati igények kielégítését tartotta szem előtt. 1860-ban adta ki az első kötetet. Tartalmának felét közérdekű orvosi közlemények töltötték ki, valamint gyógyszerárszabás, orvosok, sebészek, gyógyszerészek címtára is megtalálható volt benne. A kiadvány második fele részben napló, előjegyzési füzet és gyakorlati feljegyzésekre alkalmas jegyzetfüzet volt. Figyelemre méltóak orvostörténeti tanulmányai: *Az orvosi tudomány legújabb történetének vázlatja* a 19. század elejének orvostudományi krónikája, *Az orvosok és orvosi tudomány Magyarországon a legrégebb ősidőtől fogva századunk elejéig* c. tanulmány – a nagy sikerre való tekintettel – önálló kiadványként is megjelent 1861-ben. *Sugár Fábíusz* kezdeményezésével – amely a külföldi példák alapján már nem volt ismeretlen – egy olyan máig nélkülözött kiadványtípust akart elterjeszteni, amely a gyakorló orvosnak mindennapos segéd-eszköze.¹³²

Rövid idővel azután, hogy megszűnt a *Zeitschrift für Natur und Heilkunde in Ungarn* című folyóirat, *Mangold Henrik* (1828-1912) balatonfüredi fürdőorvos úgy vélte, hogy nem csökkent az igény Magyarországon továbbra sem a német nyelvű folyóiratok iránt. Másik érve az 1865-ben *Ungarische- Medicinisch-chirurgische Presse* címmel megindított folyóirat alapítására az volt, hogy a hazai orvosi eredményeket meg kell ismertetni a külföldi szakemberekkel is. A gyakorló orvosok lapja kívánt lenni, a belgyógyászat, a sebészet és a szülészet köréből közölt tanulmányokat, külön rovatot szentelt a balneológiának. „*Praktische Miscellen*” rovata a rövidebb orvosi közleményeké és híreké volt. „*Literatur*” című rovatában a hazai magyar és német nyelvű kiadványokat ismertették, ily módon nyílt lehetőség a hazai orvosi szakirodalom külföldi propagálására. Tudósított a hazai orvostársaságok működéséről, kisebb híreket közölt és válaszolt a beküldött levelekre. Minden számhoz mellékletként csatlakozott az „*Aerztliche Insertion-Halle*”, amely hirdetéseket, reklámokat tartalmazott német és magyar nyelven az orvosi élet minden területéről. Katonaorvosi melléklete *Honvédaerzte* címmel jelent meg 1870-től.

A folyóirat kezdetben havonta jelent meg, 1867-től áttért a kéthetenkénti megjelenítésre. A kiadvány kedvező fogadtatásra talált, fontosabb cikkeit más lapok is ismertették. 1866-ban – mellékletként – „*Vademecum. Taschenbuch für pr. Aerzte 1866*” címmel orvosi naplót

adtak az előfizetők kezébe, amely a naplószerű részen kívül gyógyszerjegyzéket, orvosi árszabást, a magyarországi gyógyfürdők jegyzékét és egyéb hasznos adatokat tartalmazott. *Mangold* 1878-ig szerkesztette a folyóiratot, akkor egyéb munkái miatt megvált attól. Maga a folyóirat egészen 1914-ig folyamatosan megjelent, a leghosszabb életű magyarországi német nyelvű szakfolyóiratként tartjuk számon.

h.) Az egyetemi tankönyvek ügyének alakulása

A színvonalas, eredeti magyar nyelven írt egyetemi tankönyvek iránti igény egyre erősebb lett az 1860-as években, szorosan kapcsolódva az egyetemi reformokhoz, nevezetesen a magyar nyelvű oktatás és a tanszabadság bevezetéséhez.

1859. március 8-i dátummal jelent meg a *Wanderer* című lapban¹³³ *Török János* nyílt levele a magyar nyelvű oktatás érdekében. A közleményt csak némi huzavona után sikerült a nyilvánosság elé vinni; feltételezik, hogy a kérdés fontosságára való tekintettel, *Széchenyi* közbenjárása kellett a publikáláshoz.¹³⁴ A magyar nyelvű oktatás bevezetésének fontosságát bizonyítandó elsőként a német és osztrák egyetemek példáját hozta fel, ahol felismerték a holt (latin) nyelvvel szemben az élő anyanyelven történő oktatás jelentőségét. Statisztikai adatokkal bizonyította – a szubjektív indokok mellett –, hogy a pesti egyetemen magas a sokfajta nemzetiségű diákok száma, ebből bizonyítottan elenyészően kevés azoknak a száma, akik valóban jól bírják a német nyelvet. Ez utóbbi indok azért is érdemes a megfontolásra, mert olyan nyelven tanulni a szakmát, amelynek megértése problémát okoz, csak hiányos szakmai képzést eredményezhet. Éppen az orvostudomány az a terület, ahol ennek beláthatatlan következményei lehetnek. Az orvosegyetemen, az anyanyelvű oktatás érdekében zajló vitára is utal *Török János*, amely vitákat az *Orvosi Hetilapban* is nyomom követhetünk.

Végül is bekövetkezett a változás: 1860-tól magyarul adtak elő az orvoskaron is, kivételt képezett néhány olyan tárgy, amelynek előadásain az orvostanhallgatók a sebészhallgatókkal együtt vettek részt, ezeket németül tartották meg.¹³⁵

A hallgatók száma a magyar nyelvű oktatás bevezetésével és a színvonal emelkedésének reményében érezhetően növekedett. Számuk ugyanis 1860 előtt nem érte el az 1840-es évek átlagát, volt olyan év (1857) amikor a bécsi egyetem magyar hallgatóinak létszáma csaknem azonos volt a pesti hallgatókéval. 1860-ban 168 volt a hallgatók száma, ami 1867-re 479-re emelkedett.¹³⁶

A hallgatók is hangot adtak kívánságaiknak, így 1860. június 21-én kérelemmel fordultak az *Orvosi Hetilapon* keresztül az arra illetékesekhez. Nyílt levelükben elmondták, hogy olvasták a folyóirat felhívását orvosi könyvek írására, ezért jogosultnak érzik magukat arra, hogy saját érdekükben felszólaljanak. Nincs magyar nyelvű tankönyvük, ennek pedig égető szükségét érzik tanulmányaik során. Ezért kérésükkel az orvosi közvéleményhez fordulnak, hogy mind erkölcsileg, mind anyagilag támogassák ezt a törekvést. A hallgatók – amennyire ezt szűkös lehetőségeik megengedték – maguk is anyagi felajánlást tettek.¹³⁷ Hasonló céllal a *Gyógyászat* hasábjain is megjelent egy írás 1861-ben.¹³⁸ Miután az egyetemi reformokat kiharcoló professzorok felismerése egy ponton találkozott a hallgatói igényekkel is, elodázhatatlanná vált, hogy a tanárok hozzájáruljanak az új, anyanyelvű tankönyvek megírásához. 1861-ben a *Gyógyászat* már arról tudósított, hogy többen belekezdték a munkába: *Arányi* kórbonctant, *Lippay* szemészetet, *Rupp* törvényszéki orvostant, *Semmelweis* szülészetet, *Stockinger* sebészeti műszertant kezdett írni, *Sauer Ignác: Különös kórtan*-a 1861-ben már készen volt.¹³⁹ Az 1860-as évek folyamán néhány könyv el is készült és a hallgatók kezébe kerülhetett.¹⁴⁰ Voltak olyan szakterületek, amelyeknél az a javaslat született, hogy amíg nem ír valaki eredeti magyar nyelvű kézikönyvet, addig a legszínvonalasabbnak megítélt, idegen nyelvből lefordított munkát kell a lehető legrövidebb időn belül kiadni. *Lenhossék József* indítványozta, hogy *C. E. Bock: Anatomischen Taschenbuch* c. művét adják ki magyar fordításban, mert ez a legkorábbi anatómiai ismereteket tartalmazza. *Schmidt György* tanársegédet kérte fel a munka lefordítására, aki ezt folyamatosan el is végezte a legnagyobb elismerések mellett, mert a fordítás megfelelt a legújabb orvosi műnyelv kívánalmainak is. *Lenhossék* úgy vélte, hogy az egyetemi előadásokkal párhuzamosan, akár ívenként is ki lehetne nyomtatni a fordítást, miáltal a nyomdai költségek csökkennének.¹⁴¹ A *Bonczani zsebkönyv* címmel megjelenő könyv végül is 1862-ben került kiadásra teljes terjedelemben.

A kezdeti lépések örvendetesek voltak, de később nem a kívánatos gyorsasággal haladt az ügy, 1867-ben még mindig megoldatlan feladatként taglalta a kérdést a *Gyógyászat* hasábjain *Czakó Kálmán*. Kifejti a tanszabadság előnyeit, amely szerint ki-ki ízlése és képességei szerint válogathatja meg azt a könyvet, amelyből a vizsgára készül, ugyanakkor, ezzel párhuzamosan kívánatos lenne, hogy minden egyetemi tanár nyomtatásban jelentesse meg előadásai szövegét. Ez a jegyzet vezérfonalul szolgálna a vizsgára való felkészüléshez.¹⁴²

Az elkészült tankönyvvel sem voltak minden esetben elégedettek, *Grósz Lajos: Orvosi rendőrség* (Pest, 1863.) című könyvét nemcsak a szakterület hézagpótló irodalmának tartotta,

de tankönyvnek is szánta. Részben meglévő rendelkezések alapján, részben a külföldi szakirodalomra támaszkodva írta. Bírálói éppen az utóbbit rótták fel hibájául, mert szerintük a külföldi példákat nem egyeztette a hazai lehetőségekkel és viszonyokkal, ezen túlmenően pedig túlságosan elméleti síkon maradt. A számon kért gyakorlatiasság érthető is, hiszen minden közegészségügyi elmélet célja a gyakorlati megvalósítás.¹⁴³

**i.) Az orvostanhallgatók
szakirodalmi tevékenységre nevelésének eszközei,
az egyetemi pályázatok**

Miután az egyetemi tanulmányokat befejezők részére megszűnt a disszertáció írásának kötelezettsége, keresni kellett valami olyan módot, amellyel felkelthették a hallgatókban a tudományos igényű szakirodalmi tevékenység ambícióját. Ezt a célt szolgálták a minden évben meghirdetett hallgatói pályázatok.

A jutalmazásra felhasználható anyagi alapot természetesen a különféle alapítványok, felajánlások biztosították. A tárgyalt időszakban (1863-tól) az ún. *Pasquich-alapítvány* kamatait fordították az egyetemi ifjúságnak meghirdetett pályadíjakra, emellett *Senger Katalin* gazdag pesti hölgy is tett egy 10.000 forintos alapítványt, aminek kamatait szintén erre használták fel. A kizárólag az orvosi kar kezelése alatt és rendelkezésére álló alapítványok – mondhatni dömpingszerűen – az 1880-as években jöttek létre.

Ennek értelmében az 1860-as években nyomon követhetjük a folyóiratok nyilvánossága által meghirdetett egyetemi pályázatokat, amelyen csak pesti egyetemi hallgatók indulhattak. A feladat mindig két részből állt: egy gyakorlati feladat megoldásából (például demonstrációs eszköz elkészítése) és egy ehhez kapcsolódó tudományos igénnyel megírt dolgozat elkészítéséből. Ez utóbbi nyelve a magyar vagy a latin volt. 1864-ben választható volt a demonstrációs tárgy elkészítésén kívül szemészeti témájú vagy kórbonctani bemutatóval egybekötött előadás tartása, amelyet szintén összekötöttek a tudományos érvelés írásban történő lefektetésével.¹⁴⁴ Érdeemes megjegyezni, hogy ebben az évben a dolgozat nyelvvel kapcsolatban megkötések voltak, bizonyos témákban csak latin nyelvű írást lehetett beadni, más témákban választási lehetőséget biztosítottak a latin, a német, a francia vagy a magyar nyelvből.¹⁴⁵ 1867-ben viszont már a feltételek közé tartozott, hogy kizárólag magyar nyelven írt munkát lehetett benyújtani.

Kimondták, hogy az idegen nyelven megjelent írások fordítását is plágiumnak tekintik. A díjnyertes munkák kinyomtatásáról nem tudunk, hacsak később, kibővített formában nem jelentette meg őket szerzőjük, mindenesetre az egyetem szervezett formában nem foglalkozott ezek kinyomtatásával, de egy példányt eltettek belőlük az egyetemi levéltárba. Az elkészült pályamunkák színvonaláról némi képet alkothatunk a levéltárban őrzött kéziratok alapján. Egy ilyen pályamunka a *Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár* birtokában is van.¹⁴⁶ Kétségtelenül a szakmai fejlődést segítették elő ezek a munkák, hiszen a díjazottak között olyan nevekkel találkozunk, mint *Kézmárcsuky Tivadar*, *Genersich Antal*, *Verebély László*, *Dubay Miklós*, *Mihalkovics Géza*, *Thanhoffer Lajos* stb. akik „felnőtt” korukban neves szakemberré és jeles szakíróvá váltak.¹⁴⁷

j.) A Magyar Orvosi Könyvkiadó társulat létrehozása

A magyar orvosi szakkönyvkiadás fellendítése érdekében alapította meg *Markusovszky* és köre a *Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulatot*. A kezdeti szervezkedések és tárgyalások már 1860-ban megkezdődtek, amikor a legjelentősebb orvosokat megnyerték az ügynek, majd aláírásokat gyűjtöttek. Rövidesen benyújtották az alapítási kérelmet is. 1862. december 15-én kapták meg az értesítést, hogy az uralkodó szeptember 27-én engedélyt adott arra, hogy – az alapszabályok bizonyos módosítása mellett – munkába fogjanak. A végleges engedély 1863 áprilisában kelt, ennek alapján tudták a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* szeptember 23-án tartott ülésén bejelenteni a *Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat* létrejöttét. A társulat elnöke *Balassa János*, titkára *Markusovszky Lajos* lett. *Markusovszky* közkívánatra alapította meg a könyvkiadó vállalatot, mert evvel látta biztosítottnak a szakkönyvkiadást, annak megfelelő fejlődését.¹⁴⁸

A kezdeti lépésektől – a könyvkiadó társulat szükségességének hangsúlyozása, tervezés, javaslatok, felhívások, adakozások, gyűjtések stb. – nyomon követhető az első magyar orvosi könyvkiadó létrejöttének és alakulásának ügye az *Orvosi Hetilap* évfolyamaiban.

A könyvkiadó működésének anyagi alapját a rendszeres díjat befizető tagok biztosították. Bizonyos befizetett összeg ellenében váltak a társulat tagjaivá – mintegy részvényeseivé –, ennek fejében részesültek a kiadott művek egy-egy példányából. A külföldi példakép, amelynek alapján kidolgozták a működési szabályzatot, az angol *New Sydenham Society* volt.

Az alapszabályokban több olyan paragrafus volt, amelyek vitákat váltottak ki. Az egyik sokak által kifogásolt pont az volt, hogy a kiadott kötetek nem kerültek könyvárusi forgalomba, csak a társulat tagjai kaptak belőlük az évi befizetett tagdíj ellenében, ezáltal a szélesebb nyilvánosságot kizárták a könyvhöz jutás lehetőségéből. Ezt a döntést azzal magyarázták, hogy a társulat részvényes tagjainak érdekeit védik ily módon. A szabályok alkalmazásánál mindig meg lehetett találni a kerülőutat, a kiskaput, amely nem jelenti ugyan a tiltások megszegését, mégis tágabb lehetőséget biztosít. Ebben az esetben a „kiskaput” az jelentette, hogy bármelyik könyvkereskedő beléphetett a társulatba és tetszés szerinti példányra előfizethetett. Az első időben idegen nyelven megjelent művek magyar nyelvű fordításait kívánták kiadni – az alapszabályok szerint is –, csak a későbbiekben tervezték az eredeti, magyar nyelven írott könyvek közreadását. A társulat csak a könyvek kiadását vállalta, és nem a könyvek megírását illetve megíratását. Ez utóbbihoz sem anyagi, sem szellemi kapacitással nem rendelkezett – saját bevallásuk szerint sem – a társulat. Mindenképpen – a kiadványok mennyiségét és színvonalát is érintve – megsínylette volna a társulat azt, ha kiterjedtebb feladatkört akart volna ellátni, mint amire adottságai képessé tették.¹⁴⁹ A könyvkiadó társulatba való belépés 6 éves elkötelezettséget jelentett meghatározott tagdíj mellett, amelyet előre kellett befizetni, a megjelent köteteket csak utólag kapták meg. Az alapszabályzatban pontosan meghatározták a tagok és tisztségviselők jogait és kötelességeit, az évi nagygyűlések idejét és lebonyolításuknak a menetét.

A kiadásra kerülő művek tekintetében csakhamar megindult nemcsak a szervezőmunka, de a vita is. A kiadótársulat vezetősége – az alapszabályoknak is megfelelően – először olyan jelentős külföldi szerző által írt munkát kívánt magyar fordításban megjelentetni, amelynek ismeretét a magyar szakemberek számára is elengedhetetlennek tartotta. Ún. próbafordításokat hirdettek meg, ez azt jelentette, hogy a kijelölt könyvből 2 ívnyit kellett lefordítani, ennek alapján ítélték meg, ki a leginkább alkalmas szakmailag és nyelvileg is arra, hogy az egész mű fordítását rábizzza a kiadó.¹⁵⁰

Csakhamar az ötletek százaival ostromolták a két orvosi folyóiratban megjelent írásokban a könyvkiadó társulatot. A társulat pedig tagjaihoz szétküldött egy listát, amelyen a fordításra és kiadásra alkalmasnak tartott könyveket sorolták fel. Véleményt kértek, mi legyen a kiadandó munkák sorrendje. Ez a nagyon demokratikusnak tűnő módszer sem aratott tetszést, különösen a vidéki orvosok körében nem. Ők köztudottan nehezebben jutottak hozzá a szakirodalomhoz, nem volt anyagi lehetőségük arra, hogy a drága idegen nyelvű könyveket beho-

zassák. Így, mivel nem ismerték az eredeti kiadványt, a címek alapján nem tudták eldönteni, mire lenne igazán szükségük. Ezért sokan azon a nézeten voltak, hogy egy-egy témára kell szavazatot gyűjteni (sebészet, belgyógyászat stb.). A legtöbb szavazatot kapott szakág kézikönyvét pedig – a korszerű, külföldi szakirodalomra támaszkodva – magyar tudósok írják meg.¹⁵¹

A tagság egyik része következetesen elutasította az idegen nyelvből fordított művek kiadását, és kizárólag eredeti magyar szakkönyvek kiadását kívánta. *Spányik József* ironikusan azt javasolta, hogy talán célszerű lenne a társulat nevét „*Idegen orvosi műveket magyar nyelvre átfordított társulat*”-ra módosítani, mert ez felelne meg a valóságnak.¹⁵² Többen indulatosan kijelentették, hogy ha kizárólag fordításokat fognak megjelentetni, akkor kilépnek a társulattól. A mérsékeltebbek viszont olyan megfontolásból elleneztek a fordításokat, hogy a gyakorló orvosok által használatos kézikönyvek esetében nem tartották ésszerűnek a nem hazai beteganyagra és gyógyítási körülményekre alapozott munkákat. Mind a kórtant, mind a gyógyító terápiát a helyi viszonyok alakítják, – vallották –, ezért szükséges a hazai tapasztalatokon nyugvó, ehhez alkalmazkodó kézikönyvek megírása.¹⁵³ Többen úgy nyilatkoztak, hogy az arányok betartásával, megférne egymás mellett a fordítás és az eredeti magyar kézikönyv. Javaslatuk viszont az volt, hogy ne németből fordítsanak, hiszen a német szakirodalom eléggé ismert a magyar orvosok körében, ellentétben az angol és francia nyelvűekkel. Így sokkal célszerűbb lenne azokkal megismertetni a szakembereket.¹⁵⁴

Szinte nem jelent meg olyan száma az *Orvosi Hetilapnak* és a *Gyógyászatnak*, amelyben ne találánk az orvosi kiadóval kapcsolatban valamilyen építő szándékú bírálatot vagy javaslatot. A taglétszám pedig örvendetesen gyarapodott, 1867-re 630 fölé emelkedett. Figyelemre méltó az a jelenség, ahogy a vidéki orvostársaságok testületileg léptek be a *Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat* előfizetői sorába. Törekvésük az volt, hogy tagjaik számára a helyi egyleti könyvtárban hozzáférhetővé tegyék a köteteket. Ekkor kezdték el a vidéki orvostársaságok a maguk kis helyi szakkönyvtárait megalakítani, ahol szerény számú folyóirat és a legfontosabb kézikönyvek álltak az orvosok rendelkezésére.¹⁵⁵

A könyvkiadó társulat első éveiben kizárólag fordításokat bocsátott közre, a valóban értékes német nyelvű szakirodalom reprezentánsait.¹⁵⁶ Az első eredeti magyar nyelvű kézi- és tankönyvet 1868-ban adták ki, *Böke Gyula: A fülgyógyászat tankönyve tanulók és orvosok számára* címmel.

Egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat létrehozása után végre olyan fórummal bírt a magyar orvostudomány, amely intézményesen felkarolta a kézi- és tankönyvek közrebocsátását. Mindig a legszínvonalasabbat nyújtotta, akár külföldi szerző munkájának magyar nyelvű fordításáról, akár eredeti magyar nyelven megírt szakmunkáról legyen is szó.

k.) Magyar nyelvű orvosi szakkönyvek (nem a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat kiadványai)

Az 1850-60-as években szép számmal jelentek meg olyan orvostudományi kiadványok, amelyek nem az orvosi könyvkiadó társulat tevékenységüként kerültek az olvasók kezébe.

Kétségtelen, hogy a korszak legjelentősebb sebésze *Balassa János* volt, akinek szakirodalmi ténykedése ebben az időszakban bontakozott ki. Bár az egyetem sebészeti klinikája igen mostoha körülmények között működött, *Balassa* és tanítványai révén a modern sebészet mindinkább érvényre jutott a korszerűtlen borbélysebészettel szemben. *Balassa* híre ekkor már túljutott a határokon és közleményei széles körben ismertté váltak. Fontosabb művei: *A has sérvekről* (Pest, 1852.); valamint a plasztikai sebészettel kapcsolatos: *Új műtétmodorok az orrképlés körül* (Pest, 1863.) és *A képlőműtétek atlasza* (Pest, 1867.).

Batizfalvy Sámuel (1826-1904) „sebészeti és testgyógyászati” magánintézetet nyitott 1862-ben, ahol az ortopédiai műtétek technikáját és a bajok gyógytornával való kezelését fejlesztette eredményesen. *Gyakorlati testgyógyászat* címmel tudományos ortopéd-szakkönyvet írt (Pest, 1866.).

A fül-orr-gégészeti műtéti módjai is hatékonyan fejlődtek. Nagy figyelmet keltett *Kovács Sebestyén Endre: Gége és légcsőnyitás hártvás torokgyíknál* (Pest, 1863.) című műve. Széleskörű irodalmi tevékenységet fejtett ki *Navratil Imre* (1833-1919) is, aki 1856-ban a gégetükrészlet magántanára lett és 1866-ban osztályt kapott a Rókus kórházban. Két legjelentősebb könyvét mégis kedvezőtlenül fogadta a korabeli kritika. (*A gégebajok helybeli kezelése gégetükről mellett* [Pest, 1866.] és *Sebészeti műtéttan* [Pest, 1861.].)

A belgyógyászat területén fontos momentum volt a homeopátia erőteljes elterjedése hazánkban is. A hasonszervi gyógyászat egyik legnevesebb hazai művelője *Argenti Döme* (1809-1893). Legismertebb könyve 1847 és 1866 között 5 kiadást ért meg. (*Különféle betegségek hasonszervi gyógyítása. [Nem orvosok és kezdő hasonszervi orvosok használatára.*

Pest, 1847.]) Az irányzat másik, igen nagy közmegebecsülésnek örvendő homeopata orvosa *Almási Balogh Pál* (1794-1867), *Széchenyi és Kossuth* háziorvosa. MTA-tag, a *Homeopata Orvosok Egyesületének* elnöke volt. Nagy szakirodalmi munkásságot fejtett ki orvosi, bölcséleti, természettudományi és társadalomtudományi területen egyaránt.

A pesti egyetem belgyógyászati professzora *Sauer Ignác* (1801-1863) volt. Legnagyobb – ebből az időből származó – munkája belgyógyászati előadásainak hatkötetes közreadása, amelynek szerkesztésénél az akkor még medikus *Poór Imre* segédkezett. (*Praelectiones ex pathologia et therapia specialis medica*. Pestini, 1854.) Másik fontos művében a kolerával foglalkozott, annak három, egymástól különálló klinikai kórképet mutató alakját különböztette meg és írta le. (*A keletindiai hányszékelésről*. Pest, 1855.)

Halász Geyza (1816-1888) az *Első Magyar Általános Biztosító Társaság* első főorvosa volt 1860-tól élete végéig. A biztosításüggyel kapcsolatos, tudományos szintű szakirodalom magyarországi megteremtőjének tekinthető. Ilyen témájú tanulmánya a *Gyógyászat* című folyóiratban jelent meg¹⁵⁷, önálló kiadványban is összefoglalta az erre vonatkozó tudnivalókat. (*Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság életbiztosító osztályánál az orvosi eljárásra vonatkozó utasítás, ügymenet, bizonyítványok, a hely népességi s egészségi viszonyinak statisztikai összeállítása*. Pest, 1860.)

Rózsay (Rosenfeld) József (1815-1885), a pesti aggok kórházának főorvosa több írásában foglalkozott az aggkori betegségekkel, kezelésükkel, intézményi gondozásukkal, ezzel a tudományos gerontológia-geriátria előfutárának tekinthetjük. Főműve: *Az aggkor élettana és kórtana. (Észleletek az aggkor élettani és kórtani változásai köréből s Pest városi agg gyámoldáról 34 évről szóló statisztikája*. Pest, 1865.)

A nyugat-európai országokban már az 1830-as években kialakult a gyakorlati közegészségtan, amely a köztisztaság, a lakás és táplálkozási viszonyok javításával kívánta a járványokat megakadályozni. *Max Pettenkoffer* (1818-1901) a müncheni közegészségügyi intézetben laboratóriumi kísérletek során bizonyította be, hogy az életviszonyok (éghajlat, levegő, talaj, víz, táplálkozás, foglalkozás, testápolási hiányosságok stb.) által okozott káros hatások elkerülhetők (technikai egészségügy, sanitatio). Eddig az egészségtudomány az ép és kóros állapotú szervezet működésének szabályozását tartott feladatának, ebben az időben kezdték figyelembe venni az egészségre káros környezeti tényezőket is (pl. a kolera és a tífusz összefüggése a talaj- és vízszennyeződéssel). Az 1860-as években már az egész kontinensen feladattá tettek a csatornázás, a vízvezeték, a közvágóhidak stb. építését, körülményeinek rendezését.

Nemzetközi együttműködési szerződések is születtek, amelyek célja a különféle veszedelmes járványok megakadályozása, valamint a mind sürgetőbb, egyöntetű statisztikai adatgyűjtés megszervezése (a halálokok nemzetközi statisztikája miatt).¹⁵⁸ A közegészségügy hazai rendezésére irányuló tevékenységről az orvosi társaságok munkájának ismertetésénél már részletesen szóltunk, ennek keretében említettük meg *Grósz Lajos* és *Kun Tamás* szakirodalmi működését, mint akik a legjelentősebbet alkották ezen a szakterületen. Nem szabad említés nélkül elmenni *Linzbauer Xavér Ferenc* egészségügyi közigazgatással foglalkozó összefoglalásai mellett sem. *A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye* c. könyve (Pest, 1867.) az egészségügyi igazgatás egyes ágainak fejlődéstörténete, mind orvostörténeti, mind igazgatótörténeti szempontból rendkívül értékes adatokat tartalmaz.

A korszak legfontosabb szülészeti felfedezése *Semmelweis Ignác*nak a gyermekágyi láz kóroktanához kapcsolódó elmélete, amellyel bebizonyította, hogy a gyermekágyi láz és a többi sebfertőzés nem atmoszférikus hatások által közvetített ragályos betegség, hanem szeptikus fertőzés. Annak ellenére, hogy tapasztalatainak eredményét már 1847-ben levonta és megbizonyosodott igazáról, az első írásos közlése csak 1858-ban született meg az *Orvosi Hetilapban*, majd könyv alakban 1861-ben, német nyelven. Itt, e helyütt nem akarunk kitérni arra a kétarcú fogadtatásra, amelyet *Semmelweis* felfedezése és könyvének megjelenése előzött meg, sem az ún. *Semmelweis-Lister* prioritási vitára, mivel ezek megvitatása orvosi szakmai kérdés és nem az orvosi szakirodalom alakulásának kérdésköréhez kapcsolódik.

Semmelweis tanítványai, munkatársai közül *Fleischer József* (1829-1877) tűnt ki, aki 1869-től a szüléset magántanára, majd a Rókus kórház főorvosa lett, az első magyarországi nőgyógyászati ambulanciás rendelő működése is a nevéhez fűződik. *Szüléset* címmel Pesten adta ki 1857-ben azt a kézikönyvet, amely a bábaképzés tankönyve volt. Ezen felül számos szülészeti és nőgyógyászati témájú közleménye jelent meg a folyóiratokban.

A 19. századi szemészet legfontosabb vívmánya 1851-ben a szemtükör alkalmazásának bevezetése *H. J. Helmholtz* (1821-1894) által. A modern szemészeti irányzatot nálunk a külföldön iskolázott *Hirschler Ignác* (1821-1891) honosította meg. Tudományos cikkeinek száma tetemes, nagyobb lélegzetű munkái könyv alakban az 1870-es években jelentek meg.¹⁵⁹

Elismerést érdemek szakirodalmi munkásságáért *Arányi Lajos*, a kórbonctan tanára. Az előzőekben már említett kézikönyve mellett igen fontos az *Orvosgyakorlati tanulmányok a mellőr zsigereinek táj és leíró bonctana köréből némi, az orvosi rajzok célszerű elkészítésére*

vonatkozó útmutatással (Pest, 1865.), amely az oktatásban használt boncábrák készítésének a leírását adja.

Szintén a bonctan témaköréhez tartozik *ifj. Zlamál Vilmos: A bonctan rövid kézikönyve* c. munkája (Pest, 1854.), amely hézagpótló műnek számított, nyelvezetében a *Bugát-féle* nyelvújítás nyomdokain haladt. Írója elérte célját, mert nagyon népszerűvé vált a munka használata.

Balogh Kálmán (1855-1888) élettani kézikönyvéről már az *Akadémia* által jutalmazott munkák között tettünk említést, nem kevésbé fontos kórtani tevékenysége és az ehhez kapcsolódó publikációs munkája. 1865-ben, Pesten nyomattatta ki *Az általános kór- és kórjelzéstan* című könyvét, 1866-ban – szintén Pesten – *Gyógyszertan*-át, amelyben ismerteti a gyógyanyagokat, azok hatását, a vényírás technikáját, végül pedig a természetes gyógymódokat (hideg-meleg fürdők, elektroterápia stb.). *Ifj. Wagner Dániel* (1837-1890) kémiai és orvosdoktor *Gyógyszerisme* (Pest, 1863-1865.) című összefoglalása az orvosi gyakorlatban használható növények leírását és azok alkalmazását tárta az olvasó elé.

Az egyetemi oktatásban a bőrgyógyászat a belorvostanhoz tartozott. Az 1850-es években azonban már megindult a specializálódás a bőr- és nemigyógyászat felé. A szakterület egyik megalapítója és egyik legkiválóbb művelője *Poór Imre* volt, aki 1858-ban magántanári képesítést is szerzett ezen a területen. *Poór* kitűnő gyakorló dermatológusnak bizonyult, de szakirodalmi közleményeinek némelyikét igen nagy ellenzéssel fogadták. Így *A görvegek (scrofulides) vagyis a görvélyokozta bőrbántalmak megállapítása és beiktatása a bőrbetegségek természeti rendszerébe* címűt is, amely Pesten 1860-ban, majd 1864-ben jelent meg. A közelmúlt kutatásai azonban *Poór* igazát támasztották alá a könyvben leírt arthritis psoriatica nevű kórképpel kapcsolatban, amely ma használatos elnevezését (pikkelysömör) is tőle kapta.

Tóth Nepomuk János (1833-1865) viszont Pesten, 1862-ben kiadott *Az elsődleges bujafekélyek kór- és gyógytana* című könyvével igen nagy sikert aratott, a következő évben egyetemi magántanár lett.

Az orvosi topográfiák száma is gyarapodott és közhasznú adatok közreadásával segítettek elő a közegészségügy rendezésére irányuló munkálkodást. *Kiss Antal: Gömör-Kishont vármegye orvosi leírása* (Pest, 1860.), *Csorba József: Somogy vármegye ismertetése* (Pest, 1857.), *Frantz Lajos: Heves és Külső Szolnok vármegyék néprajzi és orvosi helyirata* (Pest, 1860.) és *Weszelovszky Károly: Árva vármegye orvosi helyirata* (Pest, 1864.) című összeállításokkal emelkedtek ki ebben a műfajban.

Az orvosi statisztika területén *Tormay Károly* évenként kiadott jelentései érdemelnek figyelmet. *Tormay* – mint pesti városi főorvos – a főváros egészségügyi állapotáról adott ki statisztikai évkönyvet. A kor felfogásának megfelelően havonta rögzítette a meteorológiai adatokat is. Az orvosi statisztika kiváló művelője *Glatter Ede* (1813-1876) volt ebben az időszakban. Később – orvos létére – Bécs statisztikai hivatalának lett az igazgatója. Rendkívül érdekes szempontok szerint összeállított statisztikai különböző időszaki kiadványokban jelentek meg, önálló műve ebben a műfajban nem látott napvilágot.

A népszerű orvosi irodalom is tovább fejlődött, nagytekintélyű orvosok által írott könyvek kerültek kiadásra e műfajban is. Ekkor, 1851-ben már második, javított kiadásban jelent meg *Toldy Ferenc: Az egészség fenntartásáról* című könyve. *Edvi Illés Pál* (1793-1871) evangélikus lelkész és szépíró Pápán, 1858-ban nyomatta ki *Gyermek diaetika, azaz étrendi szabályok fi- és nő népnevendékek számára ...* című egészségtanát. *Navratil Imre: Népszerű egészségtan-át* a Szent István Társulat adta ki Pesten, 1858-ban. *Soltész János* (1809-1879) sárospataki gimnáziumi tanár, iskolaorvos iskolai egészségtan-könyveiről már szövegtünk a reformkori szakirodalom taglalásakor. 1851-ben Sárospatakon újabb műve jelent meg *Népszerű orvostan* címmel, alcíme szerint „műveltebb nem orvosok számára”. A könyv három részre oszlik: embertanra, egészségtanra és a tulajdonképpen népszerű orvostanra. Az emberi élet különböző szakaszaira alkalmazandó életrendi szabályokkal, az emberi test felépítésével és élettani működésével, az egyes betegségekkel, a gyógyításokkal, kuruzslásokkal ismertet meg. A szerző könyve előszavában kifejtette abbéli nézetét, hogy amíg egyik részről fontosnak tartja az egyszerű emberek orvosi témában való tájékoztatását (életrendi tanácsok, elsősegély, egyszerű bajokban való teendők stb.), addig másrésztől károsnak ítéli meg az olyan népszerű iratok, röplapok stb. terjesztését, amelyek egyes betegségek részletes leírásába és orvosi szerreklével való terápiájába akarják a laikus népet beavatni.

Az 1850-60-as években néhány olyan színvonalas orvostörténeti munka is napvilágot látott, amelynek használata a mai kutatók számára is nélkülözhetetlen. *Linzbauer Xavér Ferenc* óriási munkával gyűjtötte össze a magyar egészségügyre vonatkozó királyi, helytartótanácsi rendelkezéseket Szent István korától egészen 1848-ig, valamint az orvosi karra vonatkozó okiratokat.¹⁶⁰ A hivatalos okmányok, rendeletek időrendbeli közlése, egészségügyünk múltjának diplomatóriuma a kiadvány, magyarázó, összekötő szöveg nélkül. A látszólag „száraz” anyagnak mégis igen nagy a történelmi értéke. *Fekete Lajos* (1834-1877) kisújszállási vá-

rosi főorvos is szorgalmas kutatója volt az orvostudomány történetének. *A gyógytan rövid története* című munkája Pesten jelent meg 1864-ben.¹⁶¹

V. Kitekintés

Eljutva írásom választott tárgyidőszakának a végére (1867.), talán kissé önkényesnek tűnik éppen egy politikai esemény évét választani egy tudományág szakirodalmi fejlődését nyomon követő vizsgálódás befejezésének. A kiegyezés azonban mégis olyan fordulópontot jelentett a magyar társadalom életében, amely – különösen a neoabszolutizmus évei után – okvetlenül éreztette hatását a tudományos életben is, így az orvostudomány alakulásában is.

Nem vitatható el, hogy kétségek, útkeresés és kudarcok árán, 1831 és 1867 között történt meg az önálló, magyar orvosi szakirodalom és a magyar nyelvű orvosi szaksajtó alapjainak a lerakása, amelynek talaját a magyar orvosi szaknyelv jelentette. A különböző orvos-természettudományi tudományos társaságok összefogó ereje és a kiemelkedő orvos egyéniségek példamutató küzdelme árán létrejöttek nagytekintélyű és hosszú életű folyóiratok, valamint az orvos-természettudományi könyvek kiadására specializálódott vállalkozások.

Az orvos-természettudományi társaságok és egyesületek további fejlődése szempontjából fontos volt, hogy a 19. század utolsó harmadában különváltak a kifejezetten tudományos tevékenységgel foglalkozók az érdekvédelmi feladatokra összpontosítóktól. Az orvosok érdekvédelmi képviselőit a *Budapesti Orvosi Kör* (1875) és az *Országos Orvosszövetség* (1897) látta el, a *Budapesti Királyi Orvosegyesület* és a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* tagsága pedig elsősorban a tudományos munka, előadások megtartása, a publikációs tevékenység terén fejtette ki munkásságát. Az *Orvosegyesületben* ebben az időben legeredményesebben a pályázati rendszer működött, de mellette létrejött a szakosztályi rendszer is, amely a specializálódott szakterületek művelését segítette elő. Valójában a szakosztályok voltak a századfordulón megalakuló önálló szakorvosi társaságok magvai. A *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései* is hasonló irányban fejlődtek.

A *Királyi Magyar Természettudományi Társulat* kiadási tevékenységében – mint azt már említettük - az 1872-es év jelentett fordulópontot, amikor létrejött a *Természettudományi Könyvkiadó Társulat*. Az 1870-80-as évekre alakult ki a kiadványok igazi arculata, a tudományos népszerűsítés, amit már az alakuláskor célul tűztek ki. A könyvkiadó-társulat orvosi témájú kiadványai már ezt a népszerű, a köznép számára is érthető módon megírt műfajt képviselték, az egészségtan, az ápolástan, a megelőzés ügyét taglalták. Ugyanakkor a természettudományi társulat kiadványai tették a szakemberek számára érthetővé pl. *Charles Darwin: A fajok eredete* (Pest, 1873.), *Th. H. Huxley: Előadások az elemi élettan köréből* (Pest, 1873.),

Paul Topinard: Az anthropológia kézikönyve (Bp., 1881.) című műveket, csak néhányat kiemelve a legfontosabbak közül. Folyóiratai – köztük a *Természettudományi Közlöny* (1869, folytatása napjainkig a *Természet Világa*), a *Magyar Chemiai Folyóirat* (1895-1939) stb. kitűnő orvosi tárgyú közlemények publikálását tették lehetővé.

A *Magyar Tudományos Akadémia* a korábban megszokott, „kissé visszafogott” módon adott teret a természettudományos és orvosi témák művelésének, megjelentetésének. Az *Értekezések a természettudományok köréből* című sorozati kiadványában értékes és színvonalas orvosi tanulmányok jelentek meg az 1860-70-es évek forjúlóján¹⁶², illetve önálló kiadványként is közreadott ilyen munkákat.¹⁶³ Az akadémiai pályázati rendszerben komoly sikernek számított, hogy 1873-ban az ún. Nagy jutalmat *Fodor József* nyert el a *Közegészségügy Angolországban* című munkájával.

A *Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat* által közreadott kiadványok sorát áttekintve megállapítható, hogy a legfontosabb kézi- és tankönyvek kiadását köszönhetjük neki. Az idegen nyelvből fordítottak között voltak pl. *Jean Martin Charcot*, *Felix Hoppe-Seyler*, *Richard Krafft-Ebing* alapmunkái. Az 1870-80-as évek során egymás után kerültek a szakemberek kezébe eredeti magyar kézikönyvek, felölelve az orvostudomány szinte valamennyi területét. A könyvek szerzői a szakma legkiválóbbjai voltak: *Schwimmer Ernő*, *Korányi Frigyes*, *Bókai János*, *Dollinger Gyula*, *Boleman István*, *Goldzieher Vilmos* stb.¹⁶⁴ Egészen 1948-ig folyamatosan működött a kiadó, s addig mintegy 200 kötet megjelentetését tette lehetővé.

A 19. század utolsó harmadában szinte töretlen ívvel fejlődtek tovább az orvostudományi szakfolyóiratok. Nem igényel különösebb magyarázatot az a tény, hogy a mai napig megjelenő, híres orvostudományi folyóiratok közül csupán a *Wiener Medizinische Wochenschrift* (1851), és a *Münchener Medizinische Wochenschrift* (1854) előzte meg alapítási idejét tekintve az *Orvosi Hetilapot* és az 1944-ig folyamatosan kiadásra kerülő *Gyógyászatot*.

Az orvostudományon belüli szakosodáshoz alkalmazkodva az orvosi folyóiratok is egyre karakteresebb specializálódást mutattak. Az első lépésnek számított ez irányba a nagy, általános profilú folyóiratok szakmellékleteinek a létrejötte. Így az *Orvosi Hetilap* mellékleteként jelent meg a *Szemészet*, amely a leghosszabb életű volt ezek között, hiszen 1864-től 1944-ig rendszeresen megjelent. A *Közegészségügy és Törvényszéki Orvostan* című melléklet 1865-1897 között csatlakozott az Orvosi Hetilaphoz, a *Gyermekgyógyászat* pedig 1898 és 1905 között. A *Gyógyászat* melléklapjai voltak: az *Államorvos* (1869-1886), a *Honvédorvos* (1888-1914) és az orvosi oktatást elősegítő *Medikus* című szakmelléklet 1893-tól 1914-ig. Az 1880-

as évektől pedig sorra jelentek meg egy-egy kisebb orvosi szakterület önálló lapjai. Ezek közé tartozott: a *Mentők Lapja* (1889-1944), az *Egészség* című népszerűsítő szándékú lap (1887-1944), a *Bába-kalauz* (1894-1937), a *Balneológiai Értesítő* (1894-1931) stb.

Összegezve a fentieket, elmondhatjuk, hogy a 19. század utolsó éveiben a magyar orvosi szakfolyóirat- és szakkönyvkiadás, ha méreteiben nem is, de színvonalában mindenképpen felzárkózott a nemzetközi eredményekhez.

Jegyzetek és irodalom

- ¹ GORTVAY György: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Bp. 1953. 235-236. p., 261. p. - Az orvostudomány magyar mesterei. Bp., 1924. 70-71.p.
ANTALL József: Lumniczér Sándor és a pesti orvosi iskola. In: Orvostörténeti Közlemények, 45(1968), 57-73. p.
- ² GORTVAY: i. m. 279. p.
A Budapesti Kir. Orvosegyesület jubiláris évkönyve 1837-1937. Szerk.: Salacz Pál. Bp., 1937. 151-155. p.
U. o. 57-61. p.
- ³ ÁNGYÁN Béla: Az egyesület történetének vázlata.
In.: A Bp.-i Kir. Orvosegyesület 1887-iki évkönyve. Bp., 1888. 35-36. p.
- ⁴ Orvosi Hetilap (továbbiakban: O. H.), 1860, 4, 50, 991. hasáb.
Gyógyászat (továbbiakban: Gy.), 1861, 1, 1, 20-21. p.
- ⁵ O. H. 1863, 7, 47, 941-942. h.
- ⁶ O. H. 1863, 7, 49, 983-984. h.
Gy. 1863, 3, 49, 1003-1004. p.
- ⁷ O. H. 1861, 5, 11, 241. h.
- ⁸ 29.§. „Az egyesület tevékenységét az által bizonyítja, hogy határozatlan időben és kötetekben munkálatait, tudományos értekezéseket sajtó útján közre bocsát, vagy évenként egy évkönyvet ad ki.”
A budapesti királyi orvosegylet alapszabályai. Gy., 1861, 1, 41, 842. p.
U. o. 870. p.
- ¹⁰ A budapesti k. orvosegylet által a pályakérdések ügyében javaslattétel végett kinevezett bizottnánynak jelentése.
O. H. 1864, 8, 12, 197-198. h.
- ¹¹ Gy. 1864, 4, 17, 342. p.
- ¹² A buda-pesti kir. Orvosegylet által kitűzött pályakérdések.
O. H. 1864, 8, 26, 434-435. h.
O. H. 1864, 8, 27, 450-451. h.
- ¹³ Gy. 1866, 6, 48, 846. p.
- ¹⁴ O. H. 1868, 12, 27, 479. h.
- ¹⁵ SALACZ: i. m. 165. p.
- ¹⁶ Gy. 1867, 7, 43, 819-820. p.
- ¹⁷ CHYZER (Kornél): A magyar orvosok és természetvizsgálók előtanácskozmányi gyűlése. Gy. 1861, 1, 5, 94-95. p.
A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók ... IX. Nagygyűlésének ... munkálatai. Pest, 1864. 8. p. (továbbiakban: MOTVizsg. ... munkálatai.)
- ¹⁸ U. o. 141-179. p.
MOTVizsg. ... X. Nagygyűlés ... munkálatai. Pest, 1865. 30-32. p.

- MOTVizsg. ... XII. Nagygyűlés ... munkálatai. Pest, 1868. 60. p.
- ¹⁹ MOTVizsg. ... XI. Nagygyűlés ... munkálatai. Pozsony, 1866. 57-62. p.
- ²⁰ U. o. 87-88. p.
- ²¹ MOTVizsg. ... XIII. Nagygyűlés ... munkálatai. Eger, 1869. 49-51. p.
BEZERÉDYNÉ HERTELENDY Magdolna – HENCZ Aurél – ZALÁNYI Sámuel: Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért. Bp., 1967. 24-27. p.
- ²² KUN Tamás: A magyar főorvos tiszt köre. Miskolcz, 1863.
KUN Tamás: Magyarország közegészségi és orvosi ügyének rendezése javaslati cikkekben. A tiszt orvosok működését szabályzó rendeletekkel. Pest, 1869.
- ²³ Gy. 1866, 6, 26, 467-470. p.
Gy. 1864, 4, 34, 676-684. p.
- ²⁴ – Az orvosi nagy-gyűlés egészségügyi bizottmányának ápril. 25. és 26-án tartott ülése. O. H. 1864, 8, 18, 292-293. h.
MOTVizsg. ... X. Nagygyűlés ... munkálatai. Pest, 1865. 28-29. p.
- ²⁵ – Javaslat a közegészségi és orvosi ügy rendezésére hazánkban a pesti IX: és maros-vásárhelyi X. nagygyűlésből kiküldött bizottmánytól. Pest, 1865.
Javaslat a közegészségi és orvosi ügy rendezésére hazánkban a Pozsonyi XI. nagygyűlés által (az előbbi) módosítva. Pozsony, 1865.
- ²⁶ MOTVizsg. ... X. Nagygyűlés ... munkálatai. Pest, 1865. 32. p.
Gy. 1865, 5, 53, 1097-1098. p.
Gy. 1867, 7, 32, 608. p.
MOTVizsg. ... XI. Nagygyűlés ... munkálatai. Pozsony, 1866. 30. p.
- ²⁷ MOTVizsg. ... XII. Nagygyűlés ... munkálatai. Pest, 1868. 37. p. és 56-57. p.
- ²⁸ A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár tulajdonában három – e pályázatra írott – kézirat található, amelyek a Budapesti Királyi Orvosegyesület könyvtárának anyagával kerültek az orvostörténeti gyűjteménybe. 1865-ben készült el az „Ez a valódi életkérdés, nem pedig a politika” és a „Sursum corda” jellegével ellátott pályamű. (SOK. jelzetük 13410/S.241 és 13425/S.249.) A bírálóbizottság egyiket sem tartotta méltónak a jutalmazásra. (Ld. MOTVizsg. ... XI. Nagygyűlés ... munkálatai. Pozsony, 1866. 35. p.) A másodszori meghirdetésre, 1867-re készült el az „Éljen a magyar” jellegű dolgozat (SOK. jelzet: 13404/S.866), amelyet szintén nem díjaztak, így a szerzője sem ismert. (Ld. MOTVizsg. ... XII. Nagygyűlés ... munkálatai. Pest, 1867. 35. p. és 55. p.) Török János eredeti kézírata sajnos nem került elő.
- ²⁹ MOTVizsg. ... XI. Nagygyűlés ... munkálatai. Pozsony, 1866. 45. p.
- ³⁰ CHYZER Kornél: A Magyar orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig. Sátoraljaújhely, 1890. 90. p.
- ³¹ Gy. 1864, 4, 45, 912. p.
- ³² Gy. 1865, 5, 25, 514. p.
MOTVizsg. ... XI. Nagygyűlés ... munkálatai. Pozsony, 1866. 35-37. p.
- ³³ MOTVizsg. ... IX. Nagygyűlés ... munkálatai. Pest, 1864. 178. p.
- ³⁴ Gy. 1864, 4, 36, 719-720. p.

- Schaller tudomnak a marosvásárhelyi nagy-gyűléshez küldött 1000 aranyos pályakérdése.
O. H. 1865, 9, 4, 62-63. h.
- ³⁵ Gy. 1864, 4, 42, 840. p.
- ³⁶ MOTVizsg. ... Nagygyűlés ... munkálatai. Pozsony, 1866. 147. p.
- ³⁷ MOTVizsg. XLI. vándorgyűlésének ... munkálatai. Bp., 1934. 76. p.
- ³⁸ GOMBOCZ Endre: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története 1841-1941. Bp., 1941. 111-112. p.
- ³⁹ U. o.: 113. p.
- ⁴⁰ Gy. 1861, 1, 17, 379. p.
- ⁴¹ SZABADFÖLDI Mihály: A tüdőhám fölötti vita.
SZABADFÖLDI Mihály: Újabb kísérletek a szív, a légzés és a szívmérgekről.
A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye. 1863-1864. 2. rész. 59-62. p. és 63-67. p.
- ⁴² Korányi Frigyes: Az ízlelési érzék tanához.
A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye. 5. köt. 1865. 76-86. p.
- ⁴³ KÁTAI Gábor: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története 1850/51 – 1866-ig.
A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye. 5. köt. 1865. XIV-XV. p.
- ⁴⁴ MOLNÁR János: A budai meleg források physikai s vegytani viszonyairól. A Királyi Magyar Természettudományi Társulat évkönyvei. 3. köt. 1851-56. 11-49. p.
MOLNÁR János: A Lukácsfürdő Budán természettudományi tekintetben.
U. o. 4. köt. 1857-59. 142-177. p.
MOLNÁR János: A nagy-igmándi ásványvíz elemzése.
A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye. 1863-1864. 1. rész. 14-23. p.
- ⁴⁵ NENDTVICH Károly: A mennyházai hévvizek.
A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye. 1863-1864. 1. rész. 1-13. p.
- ⁴⁶ PREYSZ Móricz – AUJESZKY Lipót: A pesti kútvezek légenysav tartalmáról.
A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye. 1863-1864. 1. rész. 24-31. p.
- ⁴⁷ MOLNÁR János: A pesti kútvezek vegyelemzése az 1866-ik évi cholerajárvány alatt. A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye. 1866. 6. köt. 151-160. p.
- ⁴⁸ A magyar Természettudományi Társulat évkönyvei. 3. köt. Szerk.: Szabó József. 1851-1856. Pest, 1857. 159-192. p.
- ⁴⁹ U. o. : 89-134. p.
- ⁵⁰ A Magyar Tudományos Akadémia munkálódásairól s pénztára mibenlétéről 1847-1858. Pest, 1859.
- ⁵¹ A Magyar Tudományos Akadémia jutalomtételei 1860-64. Pest, é. n.
- ⁵² Jelentések a Magyar Tudom. Akadémia ... (XXVIII-dik) nagygyűlésén eldöntött jutalmazásokról...Pest, 1868. 6. p.
- ⁵³ O. H. 1864, 8, 4, 63. h.
- ⁵⁴ A munka két kötetes, 1862-ben jelent meg az első kötete (ez kapta az első jutalmat), 1864-ben adták ki a második kötetet.
- ⁵⁵ Díjkiosztások és tapasztalatok az Akadémia természettudományi osztályánál.

- O. H. 1864, 8, 8, 132. h.
- ⁵⁶ MARKUSOVSKY Lajos 1815-ben Felvidéken, Csorbán született, alsóbb iskoláit is a különböző felvidéki városokban végezte. 1834-ben iratkozott be a pesti orvosi karra, ahol 1843-ban orvosdoktori oklevelet szerzett. Több éves külföldi (franciaországi és bécsi) ösztöndíj után 1847-ben Balassa tanársegéde lett. Mint honvédorvos aktív szerepet vállalt az 1848-49-es szabadságharcban, ezért a szabadságharc leverése után néhány évig szakmai mellőzöttséget kellett elviselnie. Magántanári képesítését sem szerezhette meg még ekkor. Nevéhez fűződik az Orvosi Hetilap (1857), a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat (1861), s az Országos Közegészségi Egyesület (1886) megalapítása. Az 1860-as évek végétől kezdtek hivatalosan is elismerni tevékenységét, amelynek eredményeként (1887-ben) a miniszteri tanácsossáig jutott el. Az Akadémia levelező (1863), majd tiszteleti tagjává (1890) választotta. Két évig (1887-1888) elnöke volt a Budapesti Kir. Orvosegyesületnek. 25 éves egyetemi tanársága idején csaknem valamennyi orvosi tárgyat előadta. Nevéhez fűződik a magyar orvosi oktatás és az orvosi irodalom korszerű, európai szintre emelése. Ezek fejlesztésének elősegítésére alapítványokat tett, végrendeletében is komoly összeget hagyott ilyen célokra. 1893. április 21-én halt meg Abbáziában.
- ⁵⁷ BENCZE József: Mozaikok Markusovszky Lajos életéből.
O. H. 1958, 99, 3, 4, 103-105. p. 139-140. p.
- ⁵⁸ Tárcsa. O. H. 1857, 1, 1, 6. h.
- ⁵⁹ Tárcsa. – Az „Orvosi Hetilap” 1858 kezdetén.
O. H. 1858, 2, 1, 1. h.
- ⁶⁰ O. H. 1860, 4, 1, 1-4. h.
- ⁶¹ KUN Tamás: Borsodi levelek. II. Az „Orvosi Hetilap” jövője.
O. H. 1858, 2, 25, 385-398. h.
- ⁶² Orvos-gyógyszerészi műszó-gyűjtemény. Gyűjtötte és kiadta az Orvosi Hetilap szerkesztősége. Pest, 1862.
- ⁶³ SPIELMANN József: A száz éves Orvosi Hetilap és a magyar orvostudomány kibontakozása.
Orvosi Szemle, 1957, 3, 2, 83-91. p.
- ⁶⁴ SEMMELWEIS Ignác: A gyermekági láz kóroktana.
O. H. 1858, 2, 2, 5, 6, 21, 22, 23. sz.
- ⁶⁵ BENEDEK István: Bolond világ. Bp., 1969, 429. p.
ZOLTÁN Imre: Semmelweis élete és működése.
O. H. 1957, 98, 41, 1126-1131. p.
- ⁶⁶ O. H. 1859, 3, 8, 9, 10, 20, 34. sz.
- ⁶⁷ O. H. 1863, 7, 51, 1019-1022. h.
- ⁶⁸ O. H. 1866, 10, 3, 51-52. h.
- ⁶⁹ Közegészségügy és törvényszéki orvostan. – Melléklet az Orvosi Hetilaphoz. 1865, 1. sz. 1-3. h.
- ⁷⁰ WENINGER János: Az orvosok díjazása s a nyugdíj intézetek.
O. H. 1858, 2, 8, 113-120. h.
- ⁷¹ NÁDHERNY Károly: Javaslat nyugdíjintézet szervezésére, orvosok, sebészek, gyógyszerészek özvegyei, árvái számára.
O. H. 1857, 1, 25, 383-388. h.

- O. H. 1858, 2, 9, 129-138. h.
- O. H. 1862, 6, 50, 999-1002. h.
- ⁷² O. H. 1861, 5, 5, 89-92. h.
- O. H. 1861, 5, 52, 1037-1039. h.
- ⁷³ O. H. 1860, 4, 47, 921-926. h.
- ⁷⁴ O. H. 1860, 4, 47, 923-924. h.
- ⁷⁵ CHYZER Kornél: Megjegyzések dr. Grósz Lajos „az orvostörvényszéki személyzet szükségessége” című indítványára.
- O. H. 1860, 4, 50, 987-989. h.
- ⁷⁶ KORÁNYI Frigyes: Esmék a haza egészségügyének szervezése közül.
- O. H. 1860, 4, 51, 1003-1006. h.
- O. H. 1861, 5, 2, 33-36. h.
- ⁷⁷ KUN Tamás: Mutatvány ily című röpiratból: „A megyei orvos tiszt köre”.
- O. H. 1861, 5, 15, 293-295. h.
- O. H. 1861, 5, 27, 531-533. h.
- KUN Tamás: Szükséges e, hogy a ministerium hazánk közegészségi ügyeinek vezetésében valami változást tegyen?
- O. H. 1867, 11, 11, 195-198. h.
- ⁷⁸ LENGYEL Endre: Az orvosügy rendezéséhez.
- O. H. 1867, 11, 13, 229-230. h.
- O. H. 1867, 11, 14, 247-250. h.
- O. H. 1867, 11, 15, 269-271. h.
- O. H. 1867, 11, 16, 285-287. h.
- O. H. 1867, 11, 17, 299-302. h.
- O. H. 1867, 11, 18, 315-317. h.
- O. H. 1867, 11, 20, 354-355. h.
- ⁷⁹ MARKUSOVSKY Lajos: A közegészségügyi tudomány mai állása és feladatai. Közegészségügy és törvényszéki orvostan. 1867, 1. sz. 12. p. (Melléklet az O. H. 1867/12. sz.-hoz.)
- ⁸⁰ Mutatvány Kun Tamás... Törvényjavaslat ...c. munkájából. Közegészségügy és törvényszéki orvostan, 1867. 6. sz. 81-83. (Melléklet az O. H. 1867/39. sz.-hoz.)
- ⁸¹ A magyar orvosok és természetvizsgálók XII. nagy-gyűlésének fölirata a m. kir. belügyminiszterhez a hazai közegészség rendezése tárgyában.
- U. o. 81-83. h.
- ⁸² MARKUSOVSKY Lajos: Az orvos-gyógyszerész tanuló ifjúsághoz.
- O. H. 1857, 1, 20, 305-317. h.
- ⁸³ Terve egy új szigorlati rendnek az orvostudori rang elnyerése végett.
- O. H. 1858, 2, 3, 31-38. h.
- O. H. 1858, 2, 4, 49-59. h.
- ⁸⁴ O. H. 1857, 1, 4, 49-58. h.

- A pesti orvosi központi épület tárgyában.
- O. H. 1859, 3, 16, 257-260. h.
- O. H. 1859, 3, 18, 287-290. h.
- O. H. 1859, 3, 20, 325-329. h.
- Tárca. O. H. 1861, 5, 32, 635-636. h.
- ⁸⁵ O. H. 1860, 4, 15, 300-301. h.
- ⁸⁶ O. H. 1860, 4, 30, 596-598. h.
- ⁸⁷ O. H. 1859, 3, 1, 13-15. h.
- ⁸⁸ O. H. 1860, 4, 8, 157-159. h.
- ⁸⁹ O. H. 1860, 4, 14, 271-277. h.
- ⁹⁰ O. H. 1860, 4, 19, 375-378. h.
- ⁹¹ O. H. 1860, 4, 27, 537-540. h.
- O. H. 1860, 4, 28, 555-557. h.
- ⁹² O. H. 1860, 4, 22, 437-438. h.
- ⁹³ O. H. 1860, 4, 29, 579-581. h.
- O. H. 1860, 4, 30, 596-597. h.
- ⁹⁴ O. H. 1860, 4, 31, 622. h.
- ⁹⁵ O. H. 1860, 4, 32, 636-638. h.
- ⁹⁶ Pesti Hírnök, 1860, 1, 117, (aug. 1.) 1-2. p.
- ⁹⁷ O. H. 1860, 4, 38, 747-756. h.
- ⁹⁸ Történeti dokumentációs szakgyűjtemény. 1. sz. gyűjt. csop. 67.444.1. 1tsz. nyomtatott leközlése.
ANTALL József: Egy ismeretlen levél – Poór Imre szakítása Markusovszky Lajossal. Orvostörténeti Közlemények, 50(1969), 141-148. p.
- ⁹⁹ O. H. 4, 42, 384. h.
- ¹⁰⁰ POÓR Imre (1823-1897) régi köznemesi családból származott. Középiskolái elvégzése után a kegyes tanító rendbe lépett be, teológiát és bölcsészetet hallgatott, majd paptanárként tevékenykedett. Az 1848-as szabadságharcban beállt honvédeknek, és sebesüléséig részt vett a fegyveres harcokban. 1851-ben beiratkozott a pesti egyetem orvosi karára, ahol 1855-ben szerzett orvosdoktori és szülésmesteri oklevelet. Rövid ideig kole-raorvos, majd a Rókus kórház alorvosa volt. Ezután bécsi és párizsi tanulmányútra ment bel- és bőrgyógyászati tapasztalatok szerzésére. 1857-ben belklinikai tanársegéd lett. 1858-ban a bőr- és bujakórtan magántanára képesítést nyert. 1864-ben az MTA levelező tagja, 1871-ben pedig egyetemi rk. tanár lett. 1887-ig adott elő az orvoskaron. 1888-ban – visszavonulásakor – királyi tanácsosi címmel tüntették ki. Széleskörű közéleti tevékenységet folytatott, a Budapesti Kir. Orvosegyesületben, a Magyar Orvosok és Természettudományi Társulat Vándorgyűlésein, a fővárosi közmunkatanácsban, ahol a közegészségügy hajthatatlan harcosa volt. 1874-ben ő alakította meg az Orvosi Kört. A szerkesztési munka mellett (Gyógyászat) igen sok közleménye jelent meg különböző folyóiratokban, önálló munkáit is kiadták.
- ¹⁰¹ Gy. 1861, 1, 1, 3. p.

- ¹⁰² Az albumot a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum őrzi. (Történeti dokumentációs szakgyűjteményében, ltsz. 65.16.1.), ez a Balassa-Markusovszky-kör tagjai aláírásgyűjteményének is tekinthető. Erről az albumról, természetesen epés hangnemben, megemlékezett a *Gyógyászatban* (1865, 5, 12, 254. p.) Poór Imre is.
- ¹⁰³ Elképzelhető, milyen dühvel reagált Poór a *Wiener med. Wochenschrift* (1865, 15, 17, 291. p.) következő jellemzésére: „...ein böser Narr ... Erbärmlichen und kläglichen Kampfweise wie von Seite Poórs bei Männern von Bildung kaum ein Analoges finden dürften.”
- ¹⁰⁴ GYÖRÝ Tibor: Orvosi szaklapjaink történetéből. II. Népegészségügy, 1974, 15, 23, 954-959. p.
- ¹⁰⁵ KERESZTESSY József: Mi az oka, hogy a tehénhimlő-ajtásra néha elfajult eredmény következik?
 Gy. 1862, 2, 30, 621-623. p.
 Gy. 1862, 2, 31, 644-646. p.
 Gy. 1862, 2, 40, 827-829. p.
 SZÉKELY József: Néhány szó Keresztessy József úrnak ...
 Gy. 1862, 2, 40, 829-830. p.
- ¹⁰⁶ PETTENKOFFER Miksa: A cholera terjedésmódja.
 Gy. 1866, 6, 1, 1-6. p.
 Gy. 1866, 6, 2, 25-31. p.
 Gy. 1866, 6, 3, 41-47. p.
 Gy. 1866, 6, 4, 65-70. p.
- ¹⁰⁷ PÓLYA József: Choleraügy.
 Gy. 1866, 6, 40, 707-709. p.
 Gy. 1866, 6, 41, 723-727. p.
 Gy. 1866, 6, 42, 746-749. p.
- ¹⁰⁸ FLEISCHER János: Semmelweis tanárnak gyermekágyi láz felőli tana.
 Gy. 1861, 1, 20, 401-406. p.
- ¹⁰⁹ KORBÉLYI Endre: Orvosi nézet a gyermekágyi lázról.
 Gy. 1865, 5, 42, 839-843. p.
 Gy. 1865, 5, 43, 863-870. p.
- ¹¹⁰ KUN Tamás: Mutatvány ily czímű röpiratból: A megyei főorvos tisztí köre.
 Gy. 1861, 1, 16, 341-343. p.
 Gy. 1861, 1, 20, 419-420. p.
 Gy. 1861, 1, 26, 549-551. p.
- ¹¹¹ KUN Tamás: Javaslat orvosrendőri szempontból orvosok, gyógyszerészek és szerárusok irányában.
 Gy. 1863, 3, 17, 345-348. p.
- ¹¹² PÓLYA József orvost. és m. akadémiai r. tag bizottmányi javaslata a pestmegyei egészségügy rendezése tárgyában.
 Gy. 1861, 1, 37, 765-767. p.
 Gy. 1861, 1, 38, 788-789. p.
 Gy. 1862, 2, 1, 19-20. p.
 Gy. 1862, 2, 3, 41-43. p.

- Gy. 1862, 2, 5, 98-100. p.
- ¹¹³ Gy. 1861, 1, 46, 964-966. p.
Gy. 1861, 1, 47, 989-991. p.
Gy. 1861, 1, 49, 1034-1036. p.
- ¹¹⁴ Gy. 1865, 5, 41, 817-823. p.
Gy. 1866, 6, 1, 21-22. p.
- ¹¹⁵ DEÁK Ferenc indítványa és egészségügyi javaslatuk.
Gy. 1866, 6, 12, 232-233. p.
- ¹¹⁶ A pestvárosi utóbbi tisztújítások és az orvosok.
Gy. 1861, 1, 15, 319-320. p.
Gy. 1861, 1, 16, 343-344. p.
- ¹¹⁷ BALOGH Kálmán – SCHMIDT György: Nyílt levél a közönséghez.
Gy. 1861, 5, 18, 357-359. p.
- ¹¹⁸ Gy. 1867, 7, 16, 319-320. p.
Gy. 1867, 7, 21, 399-400. p.
Gy. 1867, 7, 22, 422-423. p.
- ¹¹⁹ Egyetemünk önkormányzása és a néhai orvosi kar.
Gy. 1861, 1, 1, 18-19. p.
Gy. 1861, 1, 3, 55-58. p. és 58-59. p.
Gy. 1861, 1, 5, 96-98. p.
Gy. 1861, 1, 50, 1053-1055. p.
- ¹²⁰ Gy. 1863, 3, 20, 421-423. p.
Gy. 1863, 3, 22, 462-464. p.
Gy. 1863, 3, 30, 636-639. p.
Gy. 1863, 3, 31, 654-655. p.
Gy. 1863, 3, 33, 693-697. p.
Gy. 1863, 3, 42, 882-884. p..
- ¹²¹ Gy. 1864, 4, 34, 676-684., 688. p.
Gy. 1864, 4, 40, 799. p.
Gy. 1865, 5, 4, 78. p.
Gy. 1865, 5, 6, 118-119. p.
Gy. 1865, 5, 17, 349-352. p.
- ¹²² Gy. 1861, 1, 6, 125-127. p.
Gy. 1861, 1, 8, 165-167. p.
Gy. 1861, 1, 13, 277-278. p.
Gy. 1861, 1, 47, 988-989. p.
Gy. 1861, 1, 48, 1012-1014. p.
Gy. 1861, 1, 49, 1036-1038. p.
- ¹²³ Gy. 1862, 2, 5, 98. p.

- Gy. 1862, 2, 7, 145-146. p.
- Gy. 1862, 2, 8, 168-171. p.
- Gy. 1862, 2, 9, 192-196. p.
- ¹²⁴ Gy. 1862, 2, 1, 18-19. p.
- Gy. 1862, 2, 3, 62-63. p.
- ¹²⁵ Gy. 1862, 2, 20, 423. p.
- ¹²⁶ A kinalnak állítólag egyik hazai pótszere a csersav (tannin).
Gy. 1862, 2, 7, 149-151. p.
A kinal honntermő második (állítólag) pótszere a füzönye (salicil).
Gy. 1862, 2, 8, 172-174. p.
- ¹²⁷ Mutatvány Grósz Lajos dr. „Orvosi rendőrség” című munkájából.
Gy. 1862, 2, 17, 364-365. p.
- ¹²⁸ LENDVAY Benő: Helyet kérünk a „Gyógyászat” hasábjain az újabb orvosi könyvek rövid velős ismertetésének.
Gy. 1862, 2, 11, 245-247. p.
- ¹²⁹ A deák-német-magyar - megjelent Pesten, 1861-ben.
A magyar-deák-német - megjelent Pesten, 1863-ban.
- ¹³⁰ Gy. 1863, 3, 49, 1009-1010. p.
Gy. 1863, 3, 52, 1065-1066. p.
- ¹³¹ Orvosi Szemle, 1866, 2. sz. 211. p.
- ¹³² Az Orvosi Naplónak csak három kötete ismert.
- ¹³³ A Wanderer március 30.-i és április 1.-i számában.
- ¹³⁴ Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Szerk., bev., jegyz.: Angyal Dávid. 2. köt. Bp., 1925. 450-457. p.
(Magyarország újabbkori történetének forrásai.)
- ¹³⁵ HÖGYES Endre: Emlékkönyv a budapesti kir. magyar tudomány egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről. Bp., 1896. 23-26. p.
- ¹³⁶ GORTVAY: i. m. 263. p.
- ¹³⁷ O. H. 1860, 4, 26, 511-513. h.
- ¹³⁸ Sz... M...: Orvosi tan-könyvet kérünk!
Gy. 1861, 1, 20, 421-422. p.
- ¹³⁹ Gy. 1861, 1, 6, 128. p.
- ¹⁴⁰ ARÁNYI Lajos: A kórbonctan elemei. Buda, 1864.
BALOGH Kálmán: Általános kór- és kórjelzést. Pest, 1865.
BALOGH Kálmán: Gyógyszertan. Pest, 1866.
BERNOLÁK József: A szemészet kézikönyve. Gyakorló orvosok és orvostanhallgatók igényeihez alkalmazva. Pest, 1868.

- FELLETÁR Emil – KÁTAY Gábor: A gyógyszerészeti tudományok alapvonalai. Tankönyv pályakezdő gyógyszerészek használatára... hasznos segédkönyv az orvosi, gyógyszerészi szigorlatok és sebészi vizsgákhoz előkészületekre. Pest, 1865-67.
- NAVRATIL Imre: Sebészi műtéttan. Pest, 1867.
- STOCKINGER Tamás: Útmutatás a sebészi műszerek elemzésére és bírálatára. Pest, 1867.
- ¹⁴¹ O. H. 1861, 5, 38, 758-759. h.
- ¹⁴² CZAKÓ Kálmán: Néhány szó az egyetemi reformok ügyében.
Gy. 1867, 7, 10, 205-207. p.
- ¹⁴³ O. H. 1863, 7, 11, 213-215. h.
- ¹⁴⁴ O. H. 1864, 8, 27, 452-453. h.
- ¹⁴⁵ Gy. 1864, 4, 27, 539-540. p.
- ¹⁴⁶ Az 1868/69-ik tanévre meghirdetett pályázatra készült „Del poco un poco” jellegével, szerzőjét nem ismerjük. Címe: „Az 1868/69-ik tanévben a sebészi kórodán előforduló álképleti esetek kórodai egybeállítása szövettani vizsgálatokkal.” A 241 oldal terjedelmű munkához 28 mikroszkópos vizsgálat ábrája csatlakozik. (Jelzet: 69168/S.667)
- ¹⁴⁷ GYŐRI Tibor: Az orvostudományi kar története. Bp., 1936. 564-566. p.
(A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudomány egyetem története. 3. köt.)
- ¹⁴⁸ A „magyar orvosi könyvkiadó társulat” ügyében.
O. H. 1863, 7, 33, 663-665. h.
O. H. 1863, 7, 34, 685-686. h.
O. H. 1863, 7, 35, 703-704. h.
- ¹⁴⁹ O. H. 1864, 8, 13, 213-214. h.
- ¹⁵⁰ O. H. 1863, 7, 32, 643-648. h.
- ¹⁵¹ Gy. 1865, 5, 9, 183-184. p.
Gy. 1865, 5, 11, 229. p.
Gy. 1865, 5, 18, 375-376. p.
- ¹⁵² Gy. 1865, 5, 12, 250-252. p.
- ¹⁵³ Gy. 1864, 4, 10, 196-197. p.
- ¹⁵⁴ Gy. 1865, 5, 16, 335. p. és 338. p.
- ¹⁵⁵ Gy. 1865, 5, 15, 312-313. p.
- ¹⁵⁶ A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat első kiadványai voltak:
- 1-2. köt. NIEMEYER, Felix: A részletes kór- és gyógytudomány tankönyve. Különös tekintettel az élettanra és kórboncztanra. Ford.: Lendvay Benő és Kátay Gábor. Buda, 1865.
- 3. köt. BILLROTH, Theodor: Az általános sebészi kór- és gyógytan 50 előadásban. Kézikönyv tanulók és orvosok számára. Ford.: Gabriely Kálmán. Buda, 1866.
- 4. köt. FRESENIUS, Remigius: Bevezetés a minőleges vegyelemzésbe. Ford.: Say Móricz. Buda, 1868.
- 5. köt. ERLLENMEYER, Adolf Albrecht: A gyógyszerek bőralá fecskendezése. (Injectio subcutanea) Ford.: Lendvay Benő. Buda, 1867. Koll. 1. ERLLENMEYER, A. A.: Az agyüterek értömülése. Ford.: Koller Gyula. Buda, 1867. Koll. 2.

GRAEFE, Albrecht: A nyomkötésről. – A bőralá fecskendésről a szemészeti gyakorlatban. – A roncsoló köthártyalobról. Ford.: Koller Gyula. Buda, 1868. Koll. 3.

SIGMUND, Karl Ludwig: A bedörzsolési gyógymód bujakóralakoknál. Ford.: Gabriely Kálmán. Buda, 1868. Koll. 4.

NIEMEYER, Félix kórodai előadásai a tüdősorvadásról. Ford.: Gabriely Kálmán. Buda, 1869. Koll. 5.

EIGENBRODT, A városok tisztítása ... mint az egészségi rendszet legfontosabb feladata. Ford.: Koller Gyula. Buda, 1869. Koll. 6. PETTENKOFFER, Max: A temetkezési helyek megválasztásáról. Ford.: Gabriely Kálmán. Buda, 1869. Koll. 7.

¹⁵⁷ Az életbiztosítás tudományos, különösen orvosi szempontból. (Székfoglaló előadás)

Gy. 1965, 5, 50, 1035-1037. p.

Gy. 1965, 5, 51, 1055-1060. p.

Gy. 1965, 5, 52, 1074-1077. p.

¹⁵⁸ GORTVAY: i. m. 274-275. p.

¹⁵⁹ HIRSCHLER Ignác: Tapasztalati adatok a szeszes italokkal, valamint a dohányvaló visszaélésekről, Pest, 1870.

HIRSCHLER Ignác: Adat a szaruhártya gyurmájába lerakódott festanyag ismeretéhez. Pest, 1872.

HIRSCHLER Ignác: Adatok a láthártya-maradvány kórodai ismertetéséhez. Bp., 1875.

¹⁶⁰ LINZBAUER, Franciscus Xavér: Codex sanitario-medicinalis Hungariae. Tom. 1-7. Pest, 1852-1861.

¹⁶¹ Egy másik orvostörténeti témájú művének kéziratát őrzi a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, amelynek nyomtatásban való megjelenéséről nem tudunk.

Címe: Az orvosi tudományok története Magyarországon.

H. n. 1867. (Jelzet: 72235/S.878)

¹⁶² FROMHOLD Károly: A féloldali ideges főfájás (migraine). Pest, 1868.

(Értekezések a természettudományok köréből. 13.)

THAN Károly: A harkányi kénes hévíz vegyi elemzése. Pest, 1868.

(Értekezések a természettudományok köréből. 14.)

¹⁶³ BATIZFALVY Sámuel: A testgyógyászat (orthopaedia) újabb haladása s tudományos állása napjainkban. Összefoglaló értekezés. Pest, 1869.

RÓZSAY József: Adatok a járványok oki viszonyaihoz. Pest, 1870.

¹⁶⁴ SCHWIMMER Ernő: Bőrkórtan. Pest, 1874. MOKTÁR 14. köt.

KORÁNYI Frigyes: Az ázsiai hányszékéletről. Pest, 1873. MOKTÁR sorszám jelzése nélküli kötete

BÓKAI János: A garatmögötti tályogokról és a garatmögötti mirigylobról gyermekeknél. Pest, 1876.

MOKTÁR sorszám jelzése nélküli kötete

DOLLINGER Gyula: A massage. Bp., 1884. MOKTÁR 45. köt.

BOLEMAN István: Fürdőtan. Bp., 1887. MOKTÁR 53. köt.

GOLDZIEHER Vilmos: A szemészet kézikönyve. Bp., 1890. MOKTÁR 61. köt.

BÓKAI Árpád – KÉTLY Károly – KORÁNYI Frigyes: A belgyógyászat kézikönyve. 1-6. köt. Bp., 1894-1896. MOKTÁR 70-76. köt.

Tartalomjegyzék

Bevezetés

I. Előzmények

II. A reformkor és a szabadságharc kora (1831-1848)

a.) Az Orvosi Tár

- Az Orvosi Tár szerepe az orvosi nyelvújítási mozgalomban
- Az Orvosi Tár első folyamának berekesztése
- Az Orvosi Tár második korszaka (1838-1848)

b.) Magyar Orvos-Sebészi s Természettudományos Évkönyvek

c.) A hazai orvos-természettudományos társaságok megalakulásának
külföldi előzményei, példaképei

d.) A Budapesti Királyi Orvosegyesület

e.) Magyar Orvosok és Természetvizsgálók

f.) A Királyi Magyar Természettudományi Társulat

g.) A Magyar Tudományos Akadémia

h.) Magyar nyelvű orvosi szakkönyvek

Jegyzetek és irodalom

III. A szabadságharc leverése utáni évek (1849-1857)

- Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn (1850-1860)

Jegyzetek és irodalom

IV. A neoabszolutizmus korának tíz éve (1857-1867)

a.) Budapesti Királyi Orvosegyesület

b.) A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései

c.) A Királyi Magyar Természettudományi Társulat

d.) A Magyar Tudományos Akadémia

e.) Az Orvosi Hetilap első évtizede (1857-1867)

- Az Orvosi Hetilap szakcikkei és szakmai mellékletei

- Az Orvosi Hetilap, mint az orvosi közélet és érdekvédelem fóruma
 - Az Orvosi Hetilap pályázatai
 - Ellentétek a szerkesztőségben belül – Markusovszky és Poór Imre szakítása
- f.) A Gyógyászat című lap megalapítása (1861)
- A Gyógyászat szócikkeiről
 - A Gyógyászat, mint az orvosi közélet és érdekvédelem fóruma
 - A Gyógyászat pályázatai és szerepe a szakirodalom fejlesztésében
- g.) A korszak néhány rövidebb életű folyóirata
- h.) Az egyetemi tankönyvek ügyének alakulása
- i.) Az orvostanhallgatók szakirodalmi tevékenységre nevelésének eszközei, az egyetemi pályázatok
- j.) A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat létrehozása
- k.) Magyar nyelvű orvosi szakkönyvek (nem a Magyar Könyvkiadó Társulat kiadványai)

V. Kitekintés

Jegyzetek és irodalom

Tartalomjegyzék